

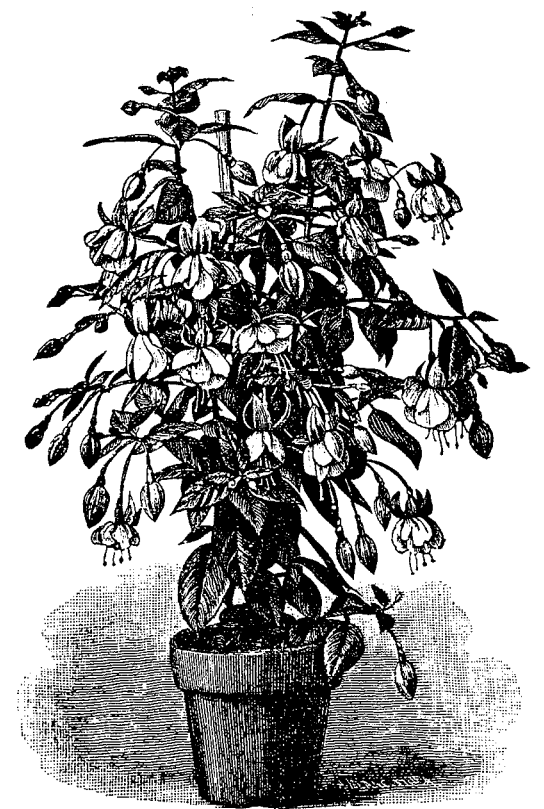
Floralia in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw

JOHN HELSLOOT

uitleenex.

CAHIERS VAN HET
P.J. MEERTENS-INSTITUUT
NR. 2, 1990

Floralia in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw

FUCHSIA met gevulde bloemen.

CAHIERS VAN HET P.J. MEERTENS-INSTITUUT NR. 2

Redactie: dr. J.B. Berns, dr. J.G. Kruisheer, prof. dr. J. van Marle,
dr. P.G.J. Post, dr. R. Rentenaar; sekretaris van de redactie: A.M. Asma

Floralia in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw

John Helsloot

P.J. Meertens-Instituut
voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde
Postbus 19888
1000 GW Amsterdam

Amsterdam
1990

P. J. MEERTENS-INSTITUUT

KEIZERSGRACHT 569-571

1017 DR AMSTERDAM

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Helsloot, John

Floralia in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw / John Helsloot.
– Amsterdam : P.J.Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde. – Ill. – (Cahiers van het P.J.Meertens-Instituut ; 2)

Met lit. opg.

ISBN 90-70389-24-X

SISO 580.3 UDC 061.4:58(492)"18" NUGI 411

Trefw.: floralia ; Nederland ; geschiedenis ; 19e eeuw.

Inhoud

Inleiding 1

I. De verspreiding van Floraliaverenigingen 1871 – ca. 1900 4

II De doelstelling van Floralia 18

III. De tentoonstellingen van Floralia 34

IV. Samenvatting en interpretatie 61

Noten 71

Verantwoording van de citaten 79

Herkomst van de illustraties 86

90.35.774

De Bloemengodin had haar huisaltaar tot nu toe schier alleen in de woningen der aanzienlijken. Voor den derden en vierden stand was ze nagenoeg een vreemdelinge. En toch, daar moet bovenal haar vereering een aantal van heugelijke gevolgen hebben. ... Bloemen in 't woonvertrek van den werkman!

Inleiding

In dit boekje wil ik een beeld geven van de werkzaamheden van de Floralia-verenigingen in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Deze verenigingen trachtten de sociaal lager geplaatste bevolkingsgroepen een andere mentaliteit en levensstijl bij te brengen. In dit opzicht waren zij zeker niet uniek. Op een groot aantal terreinen van het maatschappelijk leven hebben talloze verenigingen zich daarvoor ingezet. Het bijzondere van de Floraliaverenigingen was de door hen gevolgde werkwijze. Zij trachtten hun doel te bereiken, zoals hun naam al aangeeft, door het verzorgen van bloemen en planten aan te moedigen. In het voorjaar werden aan leden van de 'arbeidende klasse' tegen een geringe vergoeding stekplantjes of zaden uitgereikt, die zij in de zomermaanden moesten zien op te kweken tot planten. In het najaar werd van deze planten een tentoonstelling gehouden, waarop de bezitters van de mooiste planten beloond werden met een prijs. De Floralia-verenigingen, die een zekere mate van populariteit hebben gekend en op verscheidene plaatsen nu nog kennen en waar duizenden mensen bij betrokken zijn geweest, zijn tot nu toe slechts terloops ter sprake gekomen in historische studies¹. De toegenomen belangstelling in het historisch onderzoek van de laatste tijd voor zowel 'beschavingsoffensieven' als voor de plaats die bloemen en planten hebben ingenomen in het dagelijks leven in het verleden waren aanleiding om aan het werk van deze verenigingen aandacht te schenken².

Sinds het artikel van Kruihof uit 1980 over het 'burgerlijk beschavings-offensief' van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zijn in Nederland verscheidene studies verschenen over het streven van bepaalde groeperingen hun eigen, door hen zelf beschaafder geachte normen aan anderen op te

leggen. Het inzicht in het verloop van culturele processen is daardoor aanmerkelijk toegenomen. De gedachte dat tijdens het offensief een eensgezinde, machtige 'elite' stond tegenover een passief 'volk' is onhoudbaar gebleken. Er bestonden spanningen van allerlei aard tussen de verschillende bestuurlijke, economische, kerkelijke of culturele elites en die werkten door in hun houding, nu eens positief dan weer negatief, tegenover de cultuur van het gewone volk. De aanvankelijke veronderstelling dat het offensief uitsluitend voortkwam uit 'burgerlijke' kringen kon worden genuanceerd: ook leden van de adel zetten zich daarvoor in. Mede onder invloed van buitenlandse studies heeft men er ook oog voor gekregen dat arbeiders zich niet slaafs conformeerden aan de aangeboden of opgelegde gedragsstandaarden, maar daaruit eigen keuzes maakten, in samenhang met eigen doeleinden en waardenpatronen. En bovendien is men gaan inzien dat de arbeidersklasse geen homogeen sociaal-cultureel stratum was, maar bestond uit verscheidene, eveneens met elkaar om prestige rivaliserende groeperingen³.

De bronnen verleiden er doorgaans toe meer aandacht te schenken aan de organisatie en de motiveringen van het beschavingsstreven vanuit de maatschappelijke bovenlaag dan aan de reacties daarop bij de doelgroep of aan de effecten van deze culturele beïnvloeding op langere termijn. Ook in dit boekje komen de eerstgenoemde thema's uitvoerig aan de orde. Toch heb ik me, in de mate waarin de bronnen dat toestonden, tevens laten leiden door de vraag naar de wisselwerking of frictiepunten bij het beschavingsoffensief tussen typen culturen, dat wil zeggen tussen waardenpatronen, gevoelshuishoudingen en levensstijlen, naar de verhouding tussen overeenstemming en verschil, aanbod en ontvangst bij onderscheiden sociale groepen. De aangewezen weg om inzicht in deze processen te verkrijgen is een onderzoek op locale of regionale schaal. De complexe relaties tussen verschillende typen culturen en hun dragers kunnen immers alleen dan begrepen worden. In dit boekje heb ik een 'landelijk' gezichtspunt gevolgd. In een dergelijke benadering van buitenaf blijven verschillende betekenisniveaus onvermijdelijk onopgemerkt of onderbelicht. Hetzelfde betekenisverlies doet zich voor bij het geven van verklaringen voor aspecten (zoals oprichting, maatschappelijk aanzien, succes, falen) van de geschiedenis van Floralia-verenigingen in de verschillende plaatsen. Ik noem dit alles om daarmee de beperkingen van wat hierna volgt aan te geven. Daar staat tegenover dat de contouren van het beschavingsoffensief weliswaar in grote lijnen bekend zijn, maar dat de kennis van de inhoud en reikwijdte daarvan nog betrekkelijk gering is. In dit opzicht wil dit boekje vooral een aanvulling geven op het bestaande beeld.

Een stimulans bij dit onderzoek is het werk van de Zweedse antropoloog

Orvar Löfgren geweest. Thema's als het beschavingsstreven, de cultus van de huiselijkheid en de fascinatie voor de natuur in burgerlijke kringen sinds het eind van de negentiende eeuw nemen daarin een belangrijke plaats in. Hij beziet deze verschijnselen enerzijds in het licht van de spanningen tussen de verschillende sociale groeperingen, anderzijds als een afspiegeling van bredere culturele ontwikkelingen⁴. Ook de artikelen van Karel Davids over de vroege geschiedenis van de georganiseerde dierenbescherming in Nederland en van Helle Snell over de Deense huisvlijtverenigingen, die in verschillende opzichten overeenkomsten vertonen met Floralia, boden aanknopingspunten⁵. Ik kom daar in de conclusie op terug.

Dit boekje is gebaseerd op een eerder verschenen artikel over Floralia in het *Volkskundig Bulletin* 14 (1988), op een in 1988 in Tilburg gehouden lezing over Floralia in Brabant en op een aantal nieuwe gegevens. Het onderzoek naar Floralia maakt deel uit van een breder opgezet onderzoek naar de veredeling van het volksvermaak in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw dat ik aan het P.J. Meertens-Instituut verricht. Het boekje is thematisch ingedeeld: na een hoofdstuk over de verspreiding van de Floraliaverenigingen in het land volgen hoofdstukken over de doelstelling van deze verenigingen en over hun voornaamste activiteit: de bloemententoonstelling. Een gevolg van deze opzet is dat de hoofdstukken elkaar op enkele punten overlappen. Na de presentatie van de gegevens schets ik in het laatste hoofdstuk een kader waarin een verschijnsel als Floralia in het laatste kwart van de vorige eeuw kan worden gezien. Als bronnen heb ik archieven van Floraliaverenigingen geraadpleegd, met name notulenboeken en jaarverslagen, en berichten over de tentoonstellingen in verscheidene plaatselijke kranten en in *Sempervirens* en *Sieboldia*, twee landelijke weekbladen op het gebied van de tuinbouw. In het navolgende heb ik uit deze bronnen rijkelijk citaten opgenomen, omdat daardoor de typische negentiende-eeuwse voorstellingswereld achter Floralia des te duidelijker naar voren komt⁶. Deze citaten worden vanaf bladzijde 68 verantwoord. Voor iedere bladzijde worden in volgorde van vermelding de eerste woorden van het citaat gegeven en daarachter de bron. De noten bevatten geen verwijzingen, maar enkele aanvullingen op de hoofdtekst.

Graag dank ik de heren H. de Beukelaer, P. Boon, D. Schlüter en J. Spoorberg voor hun hulp bij het verzamelen van enkele gegevens.

I. De verspreiding van Floraliaverenigingen 1871 – ca. 1900

De oorsprong van de bloemententoonstellingen in Nederland, die later bekend zouden worden als Floralia-tentoonstellingen, lag in Zwolle. Onder het kopje 'De minvermogende heeft ook een hart voor bloemen' deed de bloemist R. Wind in *Sempervirens*, een landelijk weekblad op het gebied van de tuinbouw, verslag van een bijzondere in 1871 in Zwolle gehouden tentoonstelling, waartoe hijzelf het initiatief had genomen.

In 1871 kwam mij in de gedachte om aan minvermogenden in de onaanzienlijke wijken der stad Zwolle, alwaar de mensch ten eenenmale van de natuur verstoken is, wat bloemen te verschaffen, om zodoende het leven en de bezigheid van deze minbedeelden wat op te wekken.

Een commissie van vijf leden had aan enkele honderden inwoners uit de lagere bevolkingsgroepen in het voorjaar niet minder dan dertienhonderd pakjes met bloemzaden uitgedeeld. De zaden waren de commissie ter beschikking gesteld door een aanzienlijke dame, de douairière Backer. Bij de afgifte legde de commissie uit hoe de zaadjes gepoot moesten worden. Om het opkweken aan te moedigen werd aan degenen die de zaden in ontvangst namen gevraagd de uitgekomen bloemen aan het eind van de zomer te laten zien op een tentoonstelling. Prijzen werden uitgelooft voor de bezitters van de mooiste exemplaren. Dankzij de medewerking van het gemeentebestuur kon de tentoonstelling gehouden worden in de Zwolse manege.

Over wat werd ingeleverd was de commissie niet ontevreden. 'Van sommigen was het aardig om te zien, daar waren erbij die er wezenlijk goede planten van gekweekt hadden'. Deze inzenders kregen een geldprijs, variërend van een rijksdaalder tot vijftig cent. De leden van de commissie hadden nog overwogen bij de prijsuitreiking publiek uit te nodigen, maar omdat zij niet veel vertrouwen hadden in de kwaliteit van de te bezichtigen planten, leek het hen beter dat uit te stellen tot een volgende keer. De commissie ging in de jaren daarna door met het houden van dergelijke bloemententoonstellingen. In 1876 kwam uit de commissie een vereniging voort die men *Flora* noemde. De naam was waarschijnlijk afgeleid van de villa Flora van de douairière Backer. Het doel van de vereniging bestond uit: 'het bevorderen en aankweken van smaak voor bloemen bij den werkenden stand', of, zoals men het later formuleerde, 'onder alle standen onzer maatschappij'. De leden van de vereniging wilden ook anderen laten delen in het genoegen dat zij zelf al kenden.

De wortels van de Nederlandse Floralia-tentoonstellingen lagen weliswaar, chronologisch gezien, in Zwolle, maar toch kan men niet zeggen dat Zwolle het centrum was vanwaaruit Floralia zich over het land heeft ver-

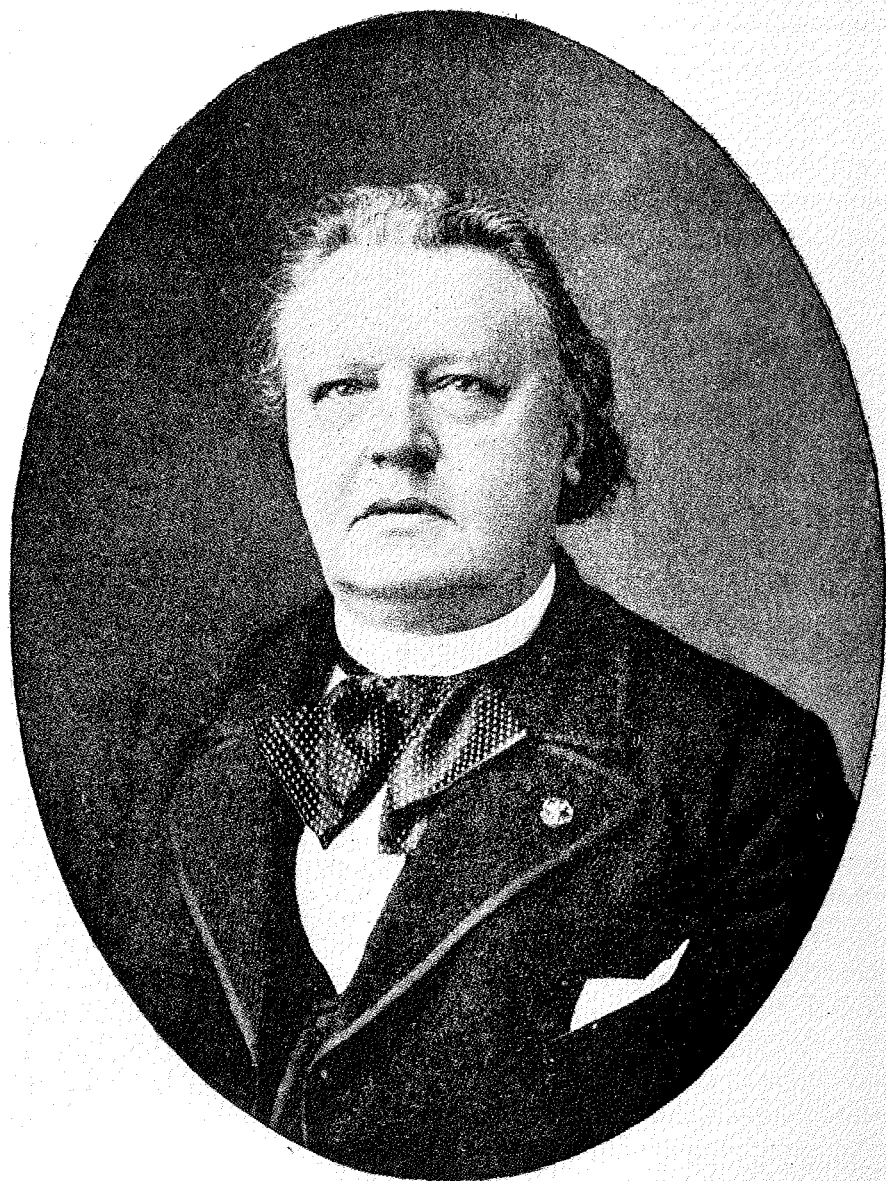
spreid. Het was Amsterdam dat deze titel voor zich zou opeisen. Een leidende rol werd overigens in Zwolle ook niet nagestreefd: 'Stil en rustig, zonder ophef naar buiten, gaat onze vereniging voort in het najagen van haar doel'.

In september 1872 vond in Amsterdam een bijeenkomst plaats van afgevaardigden van de *Vereeniging tot veredeling van het volksvermaak* en van de *Tuinbouw-Maatschappij Linnaeus*. Men wisselde van gedachten over een het jaar daarop te houden tentoonstelling van planten 'gekweekt door den ambachtsman'. Het idee daarvoor was afkomstig van een commissaris van Linnaeus, H. Luëssen. Binnen het bestuur van 'Volksvermaak' bestonden aanvankelijk reserves tegenover het plan. De predikant dr. T. Modderman was er niet voor dat de vereniging, gezien haar doelstelling, 'zich in een dergelijke industriële onderneming zou begeven en met haren naam zou bevorderen'. Jhr. O.R. Andringa de Kempnaer meende dat 'Volksvermaak', waarvan verscheidene hooggeplaatste figuren lid waren, was aangezocht 'om het cachet' van de vereniging. Het was waarschijnlijk een pas benoemd bestuurslid van 'Volksvermaak', de Waals-Hervormde predikant M.A. Perk, die de vereniging voor de zaak wist te winnen⁷.

Een voorlopige commissie, waarin beide verenigingen ieder drie leden hadden afgevaardigd, stuurde in februari 1873 een uitnodiging aan 22 heren in Amsterdam om deel uit te maken van de tentoonstellingscommissie. Tien van hen waren daartoe bereid. De overigen waren verhinderd, maar stonden niet afwijzend tegenover het plan. Slechts één van hen liet weten: 'ons volk deugt niet voor dergelijke zaken en stelt er geen belang in'. Op een vergadering van de commissie in maart 1873 gaf Luëssen aan dat de gedachte achter het houden van deze tentoonstelling was het

steeds meer en meer aankweken van den, bij ons volk reeds bestaanden, zin voor bloemen, en daardoor ontwikkeling van zijn zin voor het goede en schoone, en veraangenaming van zijn huisselijk leven.

Aan een aantal inwoners van Amsterdam stuurde de commissie een circulaire met het verzoek om financiële steun voor de tentoonstelling. Het bedrag dat inkwam, f 1300, was niet groot genoeg om de tentoonstelling in Amsterdam zelf te houden. Men moest uitwijken naar de nogal ver van het centrum gelegen terreinen van Linnaeus in de Watergraafsmeer. Daar vond de tentoonstelling van 30 augustus tot 3 september 1873 plaats. Van de 370 mensen uit de 'arbeidende stand' die enkele maanden tevoren voor 4 cent een plantje hadden gekocht, brachten er 325 een volgroeide plant in. De kostprijs van de plantjes was 12 cent; het verschil was opgebracht door de commissie en door Linnaeus. In totaal waren er 1450 plantjes op de tentoonstelling te zien. De beste kwekers kregen allen een diploma en winnaars van een tweede of eerste

M. A. Perk.

prijs bovendien nog een in een speciaal doosje verpakt gouden vijfje of tientje. Enkele inzenders spraken een dankwoord uit, waaruit de commissie afleidde 'hoe goed zij, door de geheele wijze van tentoonstelling en bekrooning, in het hart der mindere klasse had gegrepen'. De burgemeesters van Amsterdam en Watergraafsmeer en twee Amsterdamse wethouders woonden de prijsuitreiking bij. Op zondag 31 augustus brachten ongeveer 6000 mensen een bezoek aan het terrein. 's Avonds werd in een muziektent een concert gegeven. De commissie beschouwde de tentoonstelling als een groot succes. Daartoe hadden niet het minst de 'volks-vermaaklijkheden' bijgedragen voor de kinderen van de inzenders. Door hen waren er prijzen te winnen met koekslaan, ringsteken, touwtje springen of zaklopen. Terecht kon de secretaris van de commissie, de jurist J. Elias Hacke in zijn verslag van de tentoonstelling schrijven:

De vrees van hem, die in ons niets zag dan idealisten, bezielde met een goeden wil, maar onbekend met de eigenschappen der laagste volksklasse, is te niet gedaan en ons ideaal is werkelijkheid geworden. De werkende stand heeft getoond in te stemmen met de door ons uitgevoerde idee, heeft met en onder elkaander feest gevierd op een wijze, die haar alle eer aandoet.

Nadat de commissie zich na afloop van de tentoonstelling had ontbonden, vormde men vrijwel onmiddellijk een vereniging, die op voorstel van M.A. Perk de naam kreeg: *Floralia. Vereeniging tot volksontwikkeling door het kweeken van planten*. De vereniging hoopte dat de naam *Floralia* zo aan zou slaan, dat een nadere uitleg daarvan al snel overbodig zou zijn. Perk had deze naam gekozen 'naar de te Rome ter eere der Bloemengodin Flora gevierde feesten'. Dit waren feesten:

waarbij bloemen de hoofdrol speelden, en bij welke gelegenheid alles wat daarvoor maar eenigszins geschikt was met bloemen werd opgesierd: kamers, tafels, de deuren en vensters der huizen, enz. Men mag dus met recht zeggen dat de naam voor deze Vereeniging gelukkig gekozen is, immers juist soortgelijke tentoonstellingen zijn oorzaak dat nog meer dan anders de vensters en kamers in de achterbuurten met bloemen worden versierd.

Door het tijdschrift *De Volksvlijt* werd de naam *Floralia* 'eigenaardig en toepasselijk' genoemd. 'Floralia, oudtijds 'spelen ter eere van Flora', is een benaming die volkomen past in verband met de feesten door [deze] Vereeniging te geven'. Wat voorzichtiger schreef H. Witte, de beheerder van de hortus van de Leidse universiteit en een belangrijk propagandist voor *Floralia*, dat er 'eenige overeenkomst' bestond tussen de bloemenfeesten in het oude Rome en de tentoonstellingen van *Floralia*. Een verschilpunt was dat de tentoonstellingen steeds in augustus of september plaatsvonden, terwijl de antieke *Floralia* lentefeesten waren. De voorzitter van de Enschedese vereniging vond

dat eerder een voordeel, 'omdat een bloemenfeest in den nazomer het meest gepast is, wanneer de natuur hare schoonste kleurenpracht voor ons ten toon spreidt'. Door een geleerde redacteur van de *Zierikzeesche Courant* werd er in 1876 op gewezen dat de Romeinse Floralia nu niet bepaald een gunstige reputatie hadden. In plaats van Flora had hij liever gezien dat de Griekse godin Chloris als uitgangspunt bij de naamgeving was genomen:

want de Flora der Romeinen bevalt ons wat haar komaf betreft minder, of-schoon dit eer de schuld der Romeinen dan van Flora zelf is, want de figuur van Flora is niet de eenige waaruit blijkt dat de Romeinen de Grieksche mythologie bezoeled hebben met de vruchten hunner veelszins bedorven verbeelding. Wij nemen de 'Floralia' dus in den zin der Grieksche Anthistieira of bloemenfeesten aan Chloris gewijd.

Dergelijke bespiegelingen konden de verspreiding van het woord Floralia echter niet tegenhouden. Had dat voor Witte 'iets liefelijks', dr. H. Hartogh Heijs van Zouteveen, voorzitter van Floralia in Assen, vroeg zich enkele jaren later af: 'Waartoe dat vreemde, uitheemsche woord, dat in mijn ooren bovendien geen welluidende klank heeft. Waarom niet liever van Bloemenfeest gesproken?'. Ook in Goes werd voorgesteld: 'Als dat woord (Floralia) u te vreemd is, noem haar dan gerust Bloemenvereniging'. Deze vernederlandste namen vonden echter geen algemene ingang. Het woord Floralia zou de komende jaren vrijwel overal waar een dergelijke vereniging tot stand kwam worden overgenomen. Ook voor de weinig geschoolden tot wie Floralia zich richtte, vormde deze naam blijkbaar geen hinderpaal om te begripen waar het deze verenigingen om ging. De koosnaam 'de Floor', thans in gebruik als aanduiding van de Floralia-tentoonstellingen in West-Friesland, heb ik in negentiende-eeuwse bronnen niet aangetroffen.

Gaat men uit van de naamgeving, dan had Perk gelijk toen hij schreef dat in Amsterdam 'het eerst in Nederland de banier van Floralia ontrold' werd. Misschien doelde hij er ook op dat de Amsterdamse vereniging, anders dan die in Zwolle, de Floralia-gedachte actief uitdroeg en het houden van tentoonstellingen elders trachtte te bevorderen. Men verwachtte een 'regen van vragen om inlichting' van buiten Amsterdam. Die vragen werden inderdaad gesteld en kwamen uit Utrecht, Middelburg, Leiden, Rotterdam, Leeuwarden, Tilburg, Zaandam, Alkmaar, Den Haag en Bolsward. Ook anderszins diende Amsterdam als voorbeeld. De voorzitter van de latere Groningse Floralia kwam naar Amsterdam en schreef het daar gebruikte inschrijvingsbiljet over. Op de eerste tentoonstelling in Arnhem werd Perk gevraagd als ere-voorzitter van de jury die de ingezonden planten moest beoordelen. Ook hield hij een toespraak en reikte hij de prijzen uit.

Al liet H. Witte dit in het midden, het is niet onwaarschijnlijk dat de Amsterdamse Floralia-tentoonstelling onafhankelijk van die in Zwolle is ontstaan⁸. In het nummer van *Sempervirens* van 2 september 1872, dat ook dienst deed als orgaan van Linnaeus, schreef de redactie naar aanleiding van de Zwolse tentoonstellingen: 'Dit was ons ten eenenmale onbekend'. Ongeveer tegelijkertijd werd over het houden van een dergelijke bloemententoonstelling vergaderd door Linnaeus en de Vereniging tot veredeling van het Volksvermaak. Interessant is dat binnen de laatstgenoemde vereniging al in 1871 een plan in die richting was geopperd. Eén van de feesten die men als alternatief voor de kermis voorstelde te houden was een zogenaamd 'lente-feest'. Omdat men zich daarbij eigenlijk niet veel kon voorstellen, suggereerde het bestuurslid W. Marten Westerman: 'Ware het niet wenschelijk b.v. een bloemententoonstelling te dier gelegenheid te houden?'. Een ander voorstel bestond uit het versieren van een plein met bloemen en planten. Later besloot men evenwel dit lentefeest op de lange baan te schuiven, onder andere wegens 'het ontbreken van alle motief'. Geheel vreemd aan de vereniging was het denkbeeld van de door Linnaeus voorgestelde bloemententoonstelling dus niet.

Uit de bespreking van de vraag of de Floralia-tentoonstellingen in Nederland nu in Zwolle of in Amsterdam hun oorsprong vonden, zou men kunnen afleiden dat zij ook een Nederlandse uitvinding waren. Toch lijkt dat niet waarschijnlijk. Hoe Wind tot zijn idee kwam is niet bekend. Misschien heeft mevrouw Backer het hem aangereikt. Het is natuurlijk niet onmogelijk dat hij geheel zelfstandig tot zijn plan gekomen is. Maar in Amsterdam en later ook in andere plaatsen was het bekend dat in het buitenland al eerder bloemententoonstellingen voor de lagere klassen waren gehouden. Londen, Hamburg, Antwerpen, Gent zijn de plaatsen die in dit verband in kranteberichten en verslagen van de verenigingen genoemd worden. Een Franse invloed is niet aannemelijk, aangezien de Franse gezant in 1876 navraag deed bij de Rotterdamse Floralia 'met het oogmerk Floralia ook naar Frankrijk over te plaatsen'. Enige tijd later zou hij ook ds. Perk in Amsterdam benaderen met een verzoek om inlichtingen.

Zeer nauwkeurig in het aanwijzen van de oorsprong van deze tentoonstellingen is de Groningse hoogleraar theologie P. Hofstede de Groot. In zijn serie artikelen getiteld 'Volksvermaken voor Nederland' in het blad *De Tijdspiegel* van 1878 vermeldt hij dat ze voor het eerst in 1863 georganiseerd werden door een vereniging in de arme Londense wijk Bloomsbury. Of hij daarin gelijk heeft gehad valt bij het ontbreken, voorzover mij bekend, van studies over bloemententoonstellingen in Engeland, België en Duitsland niet goed te be-

oordelen. Vast staat wel dat dergelijke evenementen in Engeland een lange traditie hadden. Al in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw loofden Engelse fabrikanten prijzen uit voor door hun arbeiders gekweekte groenten en planten⁹. In 1874 zat prinses Louise, dochter van koningin Victoria, een vergadering voor waarin gesproken werd over plantenteelt door arbeiders. Niet ten onrechte kon daarom in *Sempervirens* geschreven worden dat het 'het bij uitnemendheid praktische Engeland' was geweest waar men het belang daarvan voor het eerst had ingezien. In Utrecht schreef de secretaris van het departement van de *Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid* in 1875 dat met het houden van tentoonstellingen van door arbeiders gekweekte planten 'Engeland ons al sedert jaren is voorgegaan'. Ook in Enschede wist men dat Floralia 'geen Nederlandsch denkbeeld' was, maar afkomstig was uit Engeland.

Na Amsterdam werden al snel Floralia-verenigingen of -commissies opgericht in andere plaatsen, zoals in 1874 in Leiden, in 1875 in Delft, Middelburg en Rotterdam, in 1876 in Arnhem, Den Haag, Leeuwarden en Utrecht, in 1877 in Dordrecht en Groningen en in 1879 in Assen. Deze steden volgden niet alleen het voorbeeld van Amsterdam, maar keken ook naar wat er in andere plaatsen gebeurde. Rotterdam kreeg bijvoorbeeld verzoeken om inlichtingen uit Den Haag en Leeuwarden. In Groningen deed men behalve in Amsterdam ook navraag in Leeuwarden. Tijdens een discussie over Floralia in het bestuur van het Utrechtse departement van het Nut in 1875 werden de tentoonstellingen in Amsterdam, Rotterdam en Leiden met elkaar vergeleken. In 1880 meende de vice-voorzitter van de Middelburgse Floralia dat de daar gehouden tentoonstellingen zo geslaagd waren 'dat zelfs leden van elders gevestigde vereenigingen hier een kijkje en een voorbeeld komen nemen'. Vrijwel tegelijkertijd kwamen ook in kleinere plaatsen Floralia-tentoonstellingen van de grond, zoals in Gorinchem in 1876, in Aalten, Den Helder, Vlissingen en Wildervank in 1877, in Hoorn, Koog aan de Zaan en Winterswijk in 1878, in Veendam in 1879. Waarschijnlijk bestonden er aan het eind van de jaren zeventig al zo'n 25 Floralia-verenigingen in het land. Tot deze verspreiding heeft ongetwijfeld ook het artikel over Floralia van S.Sr. Coronel, dat allerlei praktische tips voor het oprichten van een dergelijke vereniging bevatte, in *Vragen des Tijds* van 1877 belangrijk bijgedragen. In 1881 zou Perk hem navolgen met een soortgelijk artikel in de *Volksalmanak* van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

In sommige plaatsen had de poging een Floralia-vereniging op te richten niet onmiddellijk succes. Goes is daarvan een voorbeeld. Toen in september 1874 in de *Goesche Courant* een bericht verscheen over de plannen voor een

Floralia-tentoonstelling in Middelburg, stelde de Goese predikant Soetbrood Piccardt vrijwel onmiddellijk voor ook in Goes 'een wedstrijd in bloemencultuur' te houden, maar zijn voorstel vond geen weerklank. In april 1876 probeerde hij het opnieuw en schreef in het Goese *Volksblad* een wervend artikel voor Floralia. Pas na het bezoek van enige heren uit Goes aan de tweede Middelburgse tentoonstelling werd het idee overgenomen door de *Vereeniging tot het regelen en bevorderen van Volksvermaken*. In het voorjaar van 1877 bleek echter dat 'de arbeidende klasse – de stand, waarvoor zulk eene Floralia hoofdzakelijk is bestemd' onvoldoende belangstelling toonde voor een dergelijke tentoonstelling, waardoor de vereniging zich gedwongen zag het plan op te geven. Ook in de jaren tachtig was het klimaat in Goes niet gunstig voor Floralia: 'het publiek (ontvangt) hier de opwekking tot het bloemen kweken al even opgewekt als een aanbod om gehangen te worden'. Pas in 1894 lukte het de eerste Floralia-tentoonstelling tot stand te brengen¹⁰. In Zierikzee deed zich een zelfde ontwikkeling voor. Ondanks een aansporing in 1876 in de *Zierikzeesche Courant* – 'De zaak is doodeenvoudig en onkostbaar' – werd ook daar pas in 1894 de eerste tentoonstelling gehouden.

Tot het houden van een Floralia-tentoonstelling werd in de verschillende plaatsen door een aantal verschillende typen verenigingen het initiatief genomen. Evenals in Amsterdam gaven organisaties op het gebied van de tuinbouw de aanzet in Arnhem en Den Haag. In Den Haag was dat de plaatselijke afdeling van de *Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde*, in Arnhem de afdeling van 'Tuinbouw en Plantkunde' en de *Tuinbouw-Vereeniging Flora en Pomona*. In 1875 had de afdeling 's-Gravenhage en Omstreken van de *Hollandsche Maatschappij van Landbouw* al een uitdeling van potplantjes georganiseerd, in de vorm van een loterij, voor 350 arbeidersvrouwen. Floralia in Apeldoorn kwam voort uit de plaatselijke afdeling van de *Geldersche Maatschappij van Landbouw*. Ook in Assen werd behalve door de vereniging *Assen's Welvaart* aan Floralia financiële steun verleend door de plaatselijke afdeling van Tuinbouw en Plantkunde.

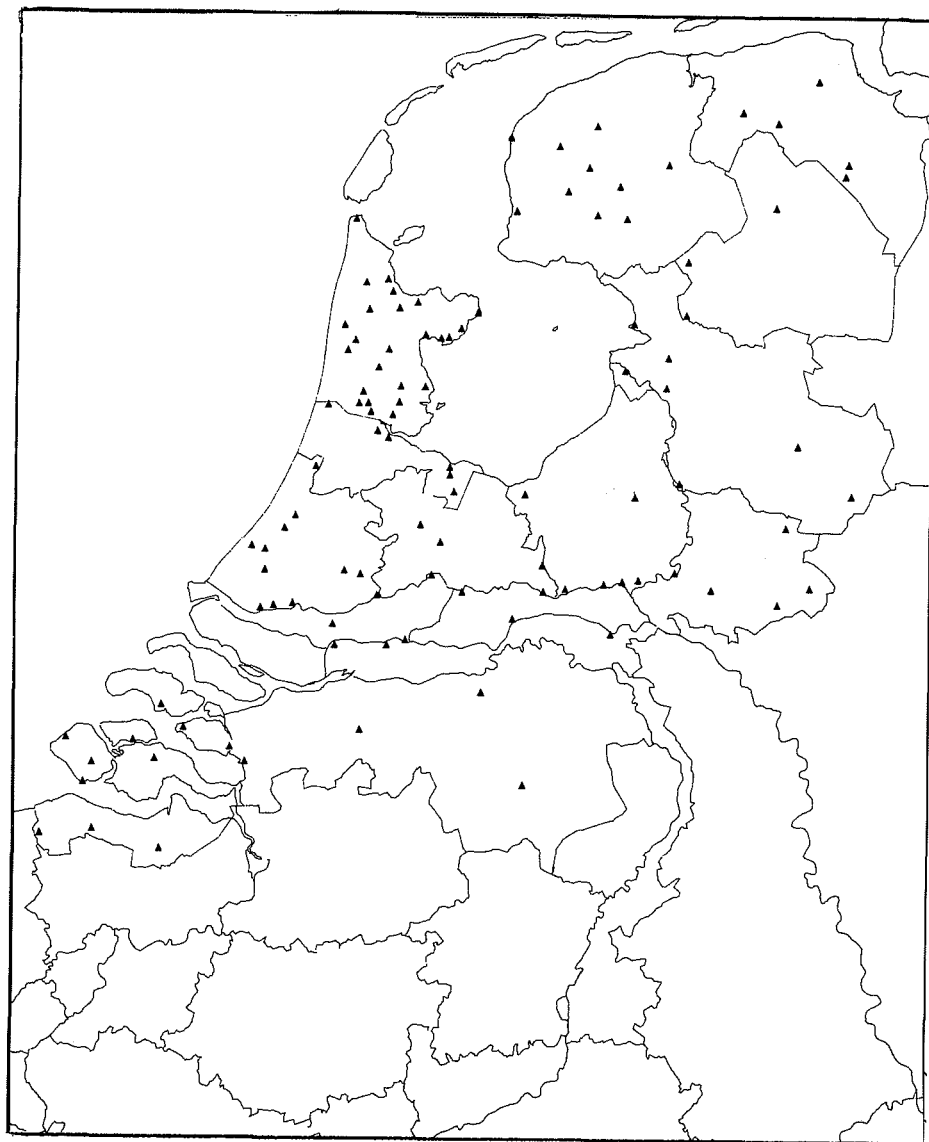
In Utrecht werd voor het eerst over Floralia gesproken binnen het plaatselijk departement van de *Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid en Handel*. Al in 1874 zocht het naar samenwerking in deze zaak met het departement van het Nut. Waarschijnlijk bestonden er binnen 'Nijverheid en Handel' weerstanden tegen het plan. Enkele bestuursleden vonden dat 'zulk eene onderneming meer ligt op den weg van de Vereeniging voor Volksvermaaklijkheden'. Opmerkelijk is dat in Amsterdam door 'Volksvermaak' aanvankelijk precies de omgekeerde redenering werd gevolgd. In de lente van 1875 werd een vergadering gehouden waarop behalve van 'Nij-

verheid en Handel' en het Nut afgevaardigden aanwezig waren van de afdeling Utrecht van het *Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde* en van de *Vereeniging tot veredeling van Volksvermaken*. In februari 1876 leidden de op deze vergadering gemaakte plannen tot de oprichting van een afzonderlijke Floralia-vereniging. Merkwaardig is dat in Haarlem, een stad met nog wel een lange traditie op het gebied van bloemententoonstellingen, geen Floralia tot stand kwam. Waarschijnlijk meenden de plaatselijke bloemisten evenals in Utrecht dat deze niet de belangen van de tuinbouw, maar uitsluitend de opvoeding van het volk ten goede kwam. Dat laatste zagen zij niet als hun taak. De in Haarlem woonachtige algemeen secretaris van de *Nederlandse Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde* wenste degenen die zich daarvoor inzetten in 1875 'een goed succes' toe. Maar naar het lijkt enigszins cynisch voegde hij daar aan toe: 'De tijd zal leeren, inhoeverre zij geslaagd zijn'.

Verenigingen voor volksvermaken, met verschillende namen, vormden een andere categorie vereniging die zich geroepen voelde een Floralia-tentoonstelling te organiseren. De rol van deze verenigingen in Amsterdam, Goes en Utrecht kwam in het bovenstaande al ter sprake. Men vond in 1892 in Goes, zoals blijkt ook in andere plaatsen, dat 'Volksvermaken' 'zeer zeker terecht' het initiatief tot Floralia had genomen. In Leeuwarden deed dat de *Vereeniging voor Volksbijeenkomsten*, in Middelburg de *Vereeniging Uit het Volk – Voor het Volk*, in Vlissingen de *Vereeniging voor Volksvoordrachten en Volksvermaken*, in Harlingen evenals in Stavenisse de vereniging *Nut en Genoegen* en in Enkhuizen de vereniging *Nut en Vermaak 'Willem de Zwijger'*. Ook in Hoorn kwam in 1878 tijdens een vergadering van de *Vereeniging voor Volksvermaken* het plan op om, 'dewijl er geen aanleiding bestaat tot het houden van gedachtenisfeesten of het herdenken van feiten, alhier eene bloemententoonstelling te houden'. Deze wilde men openstellen voor kwekers in het hele land. Daarmee leek men in botsing te komen met de *Vereeniging voor Volksvoordrachten*, die in hetzelfde jaar de eerste Floralia-tentoonstelling in Hoorn organiseerde. Beide tentoonstellingen hadden echter plaats op verschillende tijdstippen en door de voorzitter van 'Volksvermaken' werd terecht opgemerkt 'dat ze van geheel verschillende aard zijn'. In Zierikzee werd het initiatief genomen door de sociëteit *Ons Genoegen*. In Groningen mocht de Floralia-vereniging, die daar waarschijnlijk op eigen kracht was ontstaan, voor de tentoonstellingen steeds materiaal lenen van de *IJvereeniging* en van de *Vereeniging voor Volksvermaken*. Deze laatste werd ook hier gezien als de 'natuurlijke bondgenoot' van Floralia. Omgekeerd gaf de Rotterdamse Floralia, die al eerder naast de bloemententoonstel-

lingen concerten voor arbeiders had georganiseerd, in 1881 mede de aanzet tot de oprichting van een *Commissie tot veredeling van volksvermaken*.

Anders dan misschien verwacht was het initiatief tot Floralia oorspronkelijk niet uitgegaan van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Nog in 1876 werd binnen het hoofdbestuur gediscussieerd over de vraag of de bloemententoonstellingen nu wel of niet als 'veredelend volksvermaak' beschouwd konden worden. Toch werden de Floralia-tentoonstellingen in Leiden al sinds 1874 georganiseerd door de *Commissie voor de Volksbijeenkomsten* van het plaatselijke departement van het Nut. In Den Helder vervulde de *Commissie voor de Volksvoordrachten* van het Nut dezelfde rol. In Winterswijk ging de eerste tentoonstelling uit van de vereniging *Winterswijk's Belangen*, maar nam het Nut de organisatie daarvan enkele jaren later over. Aan het eind van de jaren zeventig moet de houding van het Nut zijn veranderd. In 1879 nam de algemene vergadering van het Nut het besluit om een subsidie te verlenen aan de kleinere departementen die een Floralia-afdeling wilden oprichten. Dit gebeurde tegen het advies van de afgevaardigde uit Assen, die meende dat Floralia op het platteland 'weinig kans van slagen' zou hebben. De verspreiding van Floralia over het land kreeg nu een verdere impuls. Het algemeen voorzitterschap van Perk van het Nut in 1880-1881 zal daartoe zeker hebben bijgedragen. Begin 1880 hadden zich 19 departementen aangemeld, in 1881 zeven en in 1882 verzocht nog één departement om deze subsidie. De aanvragen voor subsidie en de vermeldingen van de activiteiten van de departementen in de *Volksalmanak*, het *Jaarboek* en het *Jaarboekje* van het Nut uit de jaren tachtig en negentig geven een indruk van de verspreiding van de Floralia-tentoonstellingen over vrijwel het hele land. Ze kwamen, in alfabetische volgorde, vanaf de jaren tachtig voor in de volgende departementen: Abbekerk, Alkmaar, Almelo, Axel, Culemborg, Drachten, Hasselt, Hoogwoud, IJpendam, Joure, Landsmeer, Oldeboorn, Oud-Karspel, Rhenen, Sloterdijk, Tholen, Tiel, Velp, Velzen, Venhuizen, Vlaarding, Vollenhove, Wageningen, Westzaan, Winkel, Winsum (Fr.), Workum, IJzendijke en Zuidhorn; en sinds de jaren negentig in Bussum, Edam, Frederiksoord, Haastrecht, Hilversum, Kolhorn, Loppersum, Noord-Beveland, Rauwert, Schermerhorn, Sluis, Vianen, en Werkendam. In de jaren negentig trad nog een andere landelijke organisatie aan die zich, onder andere, inzette voor Floralia: de *Volksbond tegen Drankmisbruik*. Door afdelingen van deze bond werden tussen ca. 1890 en 1915 tentoonstellingen georganiseerd in Alblasterdam, Bergen, Breda, Deventer, Doetinchem, Domburg, Heiloo, Kampen, Neede, Nijkerk, Oosterbeek, Purmerend, Veenendaal, Voorburg, Voorschoten en Zaandam.

Floraliaverenigingen in Nederland 1871 – ca. 1900

Als overzicht van het aantal plaatsen in Nederland waar in de negentiende eeuw Floralia-tentoonstellingen te zien waren is de bovenstaande opsomming niet volledig. Ze werden in de jaren tachtig ook nog gehouden, door verenigingen die waarschijnlijk op eigen kracht waren ontstaan, in Apeldoorn, Bergen op Zoom, Bolsward, Eindhoven, Enkhuizen, Enschede, Harlingen, Heerenveen, 's-Hertogenbosch, Hillegom, Meppel, Nijmegen, Schellinkhout, Sneek, Wormerveer, en Wijdenes. In de jaren negentig ontstonden Floralia-verenigingen in Gouda, Maarssen, De Rijp, Schagen, Stavenisse en in 1900 begon men in Doesburg, Naarden, Schiedam en Schoonhoven. Uit deze en de al eerder gegeven opsomming van plaatsen blijkt dat Floralia vooral aansloeg in de provincie Noord-Holland, gevolgd door Zuid-Holland, Gelderland, Friesland en Zeeland. In de overige provincies bestond in minder dan tien plaatsen een vereniging. Verder onderzoek in plaatselijke archieven en kranten zal de kennis over het aantal Floralia-verenigingen zeer waarschijnlijk nog doen toenemen. Dan zou kunnen blijken of ze ook in Limburg voorkwamen. Een centrale registratie van deze verenigingen heb ik niet gevonden.

De ontstaansgeschiedenis van de plaatselijke Floralia-verenigingen, -afdelingen of -commissies was, zoals uit het bovenstaande blijkt, nogal verschillend. Desondanks waren de organisatoren zich ervan bewust dat ze iets gemeenschappelijks hadden. Niet ten onrechte schreef Perk in 1881: 'De beweging (mijn cursivering, j.h.) breidt zich uit over alle provinciën'. Op de tentoonstellingen in Leeuwarden werd de onderlinge band plastisch verbeeld door het aanbrengen van schilden met de wapens van de plaatsen waar een Floralia-vereniging gevestigd was. Naar aanleiding van het congres van de commissies voor Volksbijeenkomsten, die zich landelijk verenigd hadden, werd in 1876 in *Sieboldia* de hoop uitgesproken dat 'vele der Floralia-mannen zullen vereenigen, en elkaar, 't zij openlijk, 't zij sub rosa, nuttige wenken zullen geven'. Door de *Goesche Courant* werd in 1878 bericht dat bij 'eenige voornamen bloemenliefhebbers' inderdaad plannen bestonden voor de oprichting van een 'Floralia bond', maar dat een dergelijk overkoepelend lichaam ook werkelijk gevormd is, heb ik niet gevonden. Toen daarvoor in 1900 in *Het Nederlandsch Tuinbouwblad* opnieuw gepleit werd, meende een lid van de Haagse Floralia dat een 'centraal hoofdbestuur' overbodig was, omdat de verenigingen te zeer een plaatselijk karakter hadden. De verenigingen stonden in de jaren zeventig echter wel met elkaar in contact en brachten bezoeken aan elkaars tentoonstellingen.

Een belangrijke factor in de verhouding tussen de Floralia-instellingen in de verschillende plaatsen was het sterke lokale patriottisme, zo niet chauvi-

nisme¹⁰. Op het gebied van de volksoontwikkeling bestond er volgens Perk in de jaren zestig en zeventig 'een edele wedijver' tussen de steden en ook op het platteland. In Leiden was men er niet afkerig van mede te delen 'dat Amsterdam met hare dergelijke tentoonstelling volgens bevoegde beoordeelaars voor Leiden de vlag heeft moeten strijken'. In Den Helder meende men 'dat geen Floralia-Tentoonstelling op andere, zelfs veel grotere plaatsen hier te lande, de onze heeft overtroffen'. In Hoorn meende men aanspraak te kunnen maken op de titel 'het Florence van Noord-Holland'. En in Winterswijk zou men zich na de geslaagde tentoonstellingen niet meer als 'het dorp aan de grenzen' hoeven te beschouwen. Dit prestige, in ieder geval in eigen ogen, ontleende men aan de aantallen op de tentoonstelling ingezonden planten (in Assen werd berekend dat vergeleken met Amsterdam veertien keer zoveel planten op de tentoonstelling waren ingebracht als in Amsterdam, de verschillen in inwonertal in aanmerking genomen), aan de kwaliteiten van de kwekers of aan de ouderdom van de vereniging¹². Omgekeerd keek men met nauwelijks verhulde jalouzie naar het succes van anderen: 'In deze zaak zijn de Middelburgers de Goesenaren ver vooruit'. In de behoefte om vooral niet bij andere plaatsen ten achter te blijven kan men zelfs een van redenen zien om tot het houden van Floralia-tentoonstellingen over te gaan¹³. Bij de opening van de eerste tentoonstelling in Groningen zei de voorzitter dat 'Groningen nu ook heeft wat andere steden in ons land reeds lang hadden' en in Leeuwarden vroeg men zich af: 'Te Amsterdam, Rotterdam, Leiden, Delft en waar niet al, hebben ze 't wel gedaan gekregen; waarom zouden wij dat in Leeuwarden ook niet kunnen?'. Toch had dit chauvinisme niet alleen een plaatselijk karakter. 'Alle andere landen' zouden wegens de vele in de jaren tachtig in Nederland gehouden Floralia-tentoonstellingen 'verre bij ons ten achter' staan.

De Floralia-verenigingen hadden met hun streven in verschillende mate succes. In de grotere plaatsen beleefden zij waarschijnlijk in de jaren zeventig hun hoogtepunt. In 1883 noemde de Amsterdamse voorzitter Floralia al 'een nauwelijks opgemerkt streven'. In 1885 moest zijn collega in Hoorn opkomen tegen geluiden 'dat de vereeniging Floralia haar tijd zou hebben gehad en voortaan wel gemist zou kunnen worden'. Sommige verenigingen, zoals die te Leiden, Delft en Arnhem, bestonden maar enkele jaren en werden al in het begin van de jaren tachtig opgeheven. Andere, zoals die in Assen, Dordrecht en Groningen, beëindigden in de jaren negentig hun werkzaamheden of bleven actief tot omstreeks de eeuwwisseling, zoals de verenigingen in Amsterdam, Rotterdam, Leeuwarden, Almelo, Goes en Sneek. In 1900 werd vastgesteld dat de meeste Floralia-vereenigingen 'een kwijnend bestaan leiden,

als men het geen successievelijke achteruitgang wil noemen'. Bestaande verenigingen verdwenen en nieuwe werden niet meer opgericht. In Leeuwarden meende de vereniging in 1909 dat Floralia haar doel bereikt had: 't kweken van bloemen en planten is, vooral in volkskringen, algemeen geworden'. Daarom beperk ik me in dit boekje tot wat ik als de eerste bloeiperiode van Floralia zie, de laatste drie decennia van de vorige eeuw.

Maar al gaf de eeuwwisseling misschien een breukpunt te zien, een duidelijke scheidslijn vormde hij niet. Want van de in de negentiende eeuw opgerichte verenigingen werden door die in bijvoorbeeld Den Bosch, Den Haag, Middelburg, Tholen, Winterswijk en Zierikzee nog tot in de twintigste eeuw Floralia-tentoonstellingen gehouden. In Aalten werd in 1978 het honderdjarig bestaan gevierd en bestaat de vereniging nog steeds. In Utrecht leidde de Floralia-vereniging in de jaren tachtig een slapend bestaan, maar ging aan het eind van de jaren negentig op in de nieuwe afdeling Floralia van de *Vereeniging tot Veredeling van Volksvermaken*. Deze begon in Utrecht een tweede reeks Floraliatentoonstellingen. In bijvoorbeeld Eindhoven, Nijmegen en Schellinkhout ontstonden in de loop van de twintigste eeuw opnieuw Floralia-verenigingen. Hetzelfde verschijnsel heeft zich waarschijnlijk eveneens in andere plaatsen voorgedaan. Het was mij niet mogelijk om gegevens te achterhalen over de levensduur van Floralia-verenigingen in de vele andere hierboven genoemde kleine plaatsen. Het is niet onmogelijk dat uit een dergelijk onderzoek zou blijken dat de eeuwwisseling in de geschiedenis van de Floralia-tentoonstellingen op het platteland niet of nauwelijks de betekenis van breuklijn heeft gehad. Bovendien is ook in de twintigste eeuw de oprichting van nieuwe Floralia-verenigingen onverminderd doorgegaan. Al in 1901 meende J.K. Budde, hoofd van de Utrechtse hortus en schrijver van de brochure *Floralia-vereenigingen en handleiding voor het kweken van Floralia-planten*, dat er 'tal van Floralia-vereenigingen in de lucht hangen'. En in 1907 werd inderdaad vastgesteld: 'We leven wel in den tijd der Floralia-feesten, want komt men hier of komt men daar, steeds ziet men exposities van Floralia-vereenigingen'. Hopelijk zet dit boekje locale onderzoekers aan om de geschiedenis van Floralia in de twintigste eeuw of, wanneer de vereniging al langer bestond, ook in de negentiende eeuw, in hun eigen plaats te schrijven¹⁴.

II. De doelstelling van Floralia

Wat beoogden de vele verenigingen en commissies die overal in het land tentoonstellingen organiseerden van door arbeiders gekweekte planten, wat was hun doelstelling? Deze vraag kan niet los gezien worden van de vragen hoe de ijveraars voor Floralia zichzelf zagen en tot wie zij zich richtten. Hoe de arbeiders daarop reageerden komt in het volgende hoofdstuk aan de orde; aan het eind van dit hoofdstuk ga ik in op de respons die de verenigingen kregen bij degenen bij wie zij om morele en financiële steun aanklopten.

Volgens ds. M. A. Perk, een van de belangrijke 'ideologen' van Floralia, stond men voor een gewichtige taak. 'Ons is 't ernst, niet waar? met ons streven, heilige ernst'. Ook H. Witte meende dat de Floralia-verenigingen een belangrijke maatschappelijke functie te vervullen hadden. Op het eerste gezicht valt dat moeilijk in te zien. Het doel van de Floralia-verenigingen was immers in eerste instantie nogal prozaïsch. Men wilde 'de liefde voor de bloemen en den lust, om ze te kweken algemeener maken'. Als een aangewezen middel daarvoor zag men het houden van een tentoonstelling, waarop de gekweekte planten ingezonden konden worden. Niet geheel ten onrechte kon de doelstelling ook als 'nederig en eenvoudig' gekarakteriseerd worden.

Het was niet zo dat men meende dat bloemen en planten in Nederland een geheel onbekend verschijnsel waren. Men beschouwde de gehechtheid daar aan zelfs als 'een neiging die echt Nederlandsch is'. Veeleer wilde men bij 'den reeds bij ons volk aanwezigen lust tot het kweken van planten' aanknopen, om die te bevorderen en aan te moedigen. Dat verwoordde bijvoorbeeld de burgemeester van Delft in zijn toespraak bij de opening van de eerste Floralia-tentoonstelling in deze plaats:

Groot was alreeds in Delft de lust en de liefde voor bloemen; – den twijfelaar rade ik eene wandeling door onze straten en stegen, langs onze grachten ... – en desniettegenstaande, of liever juist daarom, mogt men billijk verwachten dat een geringe steun hier, een aanwijzing daar, – de liefde voor die schoone kinderen der natuur nog meer zou aanwakkeren.

Het ging er de verenigingen niet in de eerste plaats om meer mensen met bloemen en planten in aanraking te brengen. Wanneer de tegenwerping werd gemaakt dat arbeiders op de markt goedkoop bloempotten konden kopen of bloemen in de vrije natuur konden zien antwoordde men 'dat juist het *kweken* van bloemen hier de hoofdzaak is en dat hiertoe de hulp van Floralia onmisbaar mag heeten'. Dat niet iedereen daarop gesteld was bleek bijvoorbeeld in Goes, waar de pogingen in de jaren zeventig om een Floralia-tentoonstelling te houden waren gestrand. In het vorige hoofdstuk stipte ik dit al aan.

Een voorstander van Floralia veronderstelde dat de inwoners 'waarschijnlijk aan zichzelf en hunne eigen kweekerij zoo genoeg hebben, dat ze geene hulp, geen voorlichting, geene aanmoediging meer noodig hebben'. Hij kon dat niet begrijpen. Want zo misten zij de 'betamenden wedijver, de niet ongevallige belooning en een prettigen avond of dag, als de bloemen worden tentoongesteld'. Mag deze houding ook in andere plaatsen zijn voorgekomen, overheersend was die – aanvankelijk – zeker niet.

De Floralia-verenigingen trachtten het kweken van planten onder andere te bevorderen door het geven van aanwijzingen hoe dat met goed gevolg zou kunnen geschieden. Toen in Leiden werd voorgesteld om aan degenen die stekken van Floralia kregen een 'billet' te geven met enkele regels voor de verzorging van planten, was H. Witte, beheerder van de hortus en lid van de Floralia-commissie, daar tegen 'aangezien het niet mogelijk is in den vorm van een billet zoo iets mede te deelen'. Daarop schreef hij op verzoek van de commissie een 56 bladzijden lange *Handleiding tot het kweken van planten voor den handwerksstand* (Leiden 1876), die behalve in Leiden zelf ook in andere plaatsen tegen een geringe vergoeding werd verspreid of als prijs uitgedeeld. Elders vervaardigde men in de jaren tachtig en negentig eigen handleidingen. Ook werden wel voorafgaand aan de prijsuitreiking op de tentoonstellingen door de voorzitter of een bestuurslid enkele praktische tips gegeven voor het opkweken van de planten.

Toch was de juiste wijze kweken van planten niet de hoogste zorg van de Floralia-verenigingen. 'Wat toch beoogen wij? Meent gij misschien, dat wij de menschen willen leeren, hoe zij bloemen moeten kweken, dat wij de menschen allen bloemisten willen maken? Neen, waarlijk niet', zei de voorzitter van de Groningse Floralia. De meeste bestuursleden van de Floralia-verenigingen zullen zich, zoals in Amsterdam, doorgaans als 'slechts leeken in het vak' beschouwd hebben. Veeleer trachtte men, in de woorden van Perk:

menschen en bloemen tot elkander te brengen en de eersten te leeren de laatsten lief te hebben en de heilzame vruchten van die liefde te plukken.

Om de gevolgen die het opkweken van planten met zich meebracht was het de Floralia-beweging te doen. Het kweken, waarvan op de tentoonstellingen blijk werd gegeven, was slechts een *middel* om, als het ware ongemerkt, te komen tot een hoger doel. Deze visie op de doelstelling van Floralia komt helder tot uitdrukking in de naamgeving van de Amsterdamse vereniging: men streefde naar 'volksontwikkeling *door* het kweken van planten'. Ook in de statuten van de verenigingen in bijvoorbeeld Assen, Groningen en Utrecht werd deze indirecte doelstelling benadrukt. Meer dan uit de gerichtheid op

bloemen en planten kwam de hierboven aangehaalde, plechtige stemming van Perk voort uit de gedachte aan dit afgeleide, meer verheven doel.

Men omschreef dat met enkele gelijksoortige abstracte begrippen. De opvolger van Perk als voorzitter van de Amsterdamse Floralia-vereniging, P.H. Testas, sprak over de 'banier' van Floralia, waarop in ongeschreven letters stond: 'Volksontwikkeling, volksbeschaving, volksveredeling'. In andere plaatsen hanteerde men dezelfde of verwante algemene begrippen als 'volkswelzijn', 'volkswelvaart' en zelfs 'volksgeluk'. Binnen dit ruime kader legden de verenigingen enkele accenten, voortvloeiend uit het werkteerrein van Floralia.

Men streefde ernaar het karakter van de 'werkman' te verbeteren, men wilde hem aan zijn huis binden en men poogde hem af te houden van minder juist geachte vormen van vermaak. Deze onderscheiden doeleinden hingen onderling samen en lagen in elkaars verlengde. In de genoemde volgorde zal ik ze nader bespreken. Daarna ga ik nog in op de achterliggende drijfveren van de voorstanders van Floralia.

'Wie zijn aandacht, wie zijn liefde schenkt aan de eenvoudige plant, die onder zijn oog en door zijne zorg zich ontwikkelt, werkt mede, zonder het te bespeuren, aan de veredeling van het eigen gemoed', stelde de Amsterdamse vereniging in 1883 vast. Bij de ijveraars voor Floralia bestond hierover geen twijfel. Zij gingen ervan uit, zoals uit hun geschriften en toespraken op de tentoonstellingen blijkt, dat het verzorgen van bloemen en planten zou leiden tot het verdwijnen van ongewenste karaktertrekken, met name van de ruwheid en de zelfzucht, en omgekeerd tot het aanleren van een lange reeks van goede eigenschappen, zoals gevoel voor orde en regelmaat – de planten moesten immers op tijd water krijgen –, netheid, zindelijkheid, zorgvuldigheid, toewijding, geduld, volharding, oplettendheid, ijver, ambitie, wilskracht¹⁵, zorg voor het kleine en het zwakke, vrolijkheid, vriendelijkheid en tevredenheid, 'ja wat al niet meer', zoals een bestuurslid in Hoorn zei. Bloemen beschouwde men als 'het middel om een driftig woord, een slechte gedachte, een verkeerde daad tegen te houden'. Het ging Floralia om de 'karaktervorming van het volk'. Wat voorzichtiger bracht de voorzitter van de Hoornse Floralia naar voren: 'Wellicht leren ze (de bloemen) u nog een weinig oplettender, netter, ijveriger te zijn dan ge reeds zijt'. Volgens voorzitter P.R. Mees van de Rotterdamse Floralia-vereniging werden deze eigenschappen 'deels onmiddellijk, deels middellijk' door het verzorgen van planten aangeleerd. De essentie van het streven van Floralia was de overtuiging dat deze eigenschappen zich niet alleen zouden openbaren bij het verzorgen van planten, maar ook op andere terreinen van het leven. Evenals het voor de groei

van planten nodig was om het stof daarvan te verwijderen, zo kon men zich volgens de voorzitter van Floralia in Eindhoven 'zonder reinheid moeilijk orde en zedelijkheid voorstellen, noch in het gezin, noch in den Staat'. Ook werd de juiste houding ten opzichte van het werk bevorderd. 'Met lust aan het werk', zei de voorzitter van de Amsterdamse Floralia in 1884. 'Laten wij het aan de luije en walgelijke maandagsche straatslijpers toonen, dat Floralia's plant bij ons de liefde tot een volhardenden arbeid heeft opgewekt'.

Het lag voor de hand dat de Floralia-verenigingen zich naast het stimuleren van deze 'praktische' eigenschappen ook zouden toeleggen op de bevordering van de liefde voor de natuur. 'Wiens oog eenmaal geopend is voor de schoonheid eener bloem' zal ook 'de overige schoonheden der gansche natuur op prijs stellen, en alzoo in beschaving toenemen'. Dat wil zeggen, hij zal 'beter vatbaar zijn voor het goede, schoone en lieflijke'. Maar toch meende men dat het vertoeven 'te midden der bloeiende natuur niet te vergelijken is met het genot dat het zelf kweken van planten ons verschaft'. Ook het opwekken van het gevoel voor schoonheid als zodanig zagen de Floralia's als een belangrijke taak. 'De zin voor het schoone is in den mensch geplant; hem van dien zin bewust te doen worden, dien zin te versterken en te veredelen, dat is ons doel', zei de vice-voorzitter van de Haagse Floralia, Jhr. J.W.D. Roëll in 1877. Daarbij beschouwde men het kunnen waarderen van iets moois niet zozeer als een doel op zichzelf, maar veeleer als een voorwaarde voor beschaafd gedrag in het algemeen. De eerder genoemde voorzitter van de Amsterdamse Floralia wees er in 1884 bovendien op dat esthetische vorming voor vaklieden tevens van direct praktisch nut kon zijn:

Een blik op de plant kan ook U te pas komen, werklieden in ons midden! die in concurrentie treedt met den buitenlander, wiens kunstzin doorgaans hooger staat dan de Uwe. Thans hebben wij ook onze teekenscholen en onze ambachtsscholen. Welaan dan, met lust en volharding het gereedschap opgevat en getoond, dat de aankomende werkman van 1884 wat meer kan dan zijn voorganger. Ik durf te beweren, dat de plant van Floralia het schoonheidsgevoel heeft opgewekt.

Enkele malen werd aan de doelstelling van Floralia ook een religieuze dimensie gegeven. In Dordrecht bijvoorbeeld stelde het lid van Floralia-commissie J.C. A. van der Meer van Kuffeler in 1888 dat het kweken en verzorgen van planten niet alleen de kunstzinnigheid verhoogde, maar ook zou leiden tot 'eerbied voor den grooten Werkmeester van het Heelal'. Ook elders werd een bloem gezien als een 'welsprekende prediking van Gods grootheid'¹⁶.

Al valt dat moeilijk te meten, de belangrijkste van de deugden die Floralia voorstond was misschien wel die van de huiselijkheid. Volgens Coronel was dit het 'oorspronkelijk plan' van Floralia. 'Gelukkig het woonvertrek, waar

de plant kan tieren! daar zetelt ook huiselijk geluk', was het adagium. De voorstanders van Floralia zagen het thuis kweken van plantjes dan ook als een gemeenschappelijke bezigheid.

In dat opkweken van het stekje zoo teeder en gevoelig, in dat verzorgen, in dat beschermen ligt zooveel liefs. Geheel het huisgezin neemt deel aan den arbeid: oud en jong verlustigen zich in de ontwikkeling van stengel en blaadje, van knopje en bloem. De plant is het vereenigingspunt voor vader en moeder en de kinderen, de glorie van het huis, misschien wel van geheel de buurt.

Het verbaast niet dat de planten in deze gemoedsgesteldheid kinderen en leden van het gezin werden genoemd. Men meende dat de gezamenlijke aandacht niet alleen het plantje ten goede kwam, maar ook de omgang tussen de gezinsleden onderling en, in het verlengde daarvan, het maatschappelijk leven als geheel.

De invloed van het huiselijk leven op het maatschappelijk leven is zonder eenigen twijfel van het grootste gewicht, en daarom wenschten wij ook vooral op dat huiselijk leven onze aandacht te vestigen, het te verbeteren, het te veredelen

zei voorzitter P.R. Mees bij de opening van de eerste Floralia-tentoonstelling in Rotterdam. Later verduidelijkte hij zijn standpunt nog als volgt: 'Het te-huis vriendelijker, behagelijker te maken, dit poogt Floralia dan ook in de eerste plaats! (...) Hoe kan een kind, groot gebracht in een krot, opgroeien tot mensch in de goede beteekenis, tot een sieraad van de maatschappij? Of is het niet veeleer waarschijnlijk dat het, eenmaal volwassen, de wereld binnentreedt met een onverschilligheid, met gevoelens van wrok en haat?'. Door de huiselijkheid en 'het familieleven, dat zoo terecht de hoeksteen eener welgeordende maatschappij genoemd wordt' te bevorderen trachtte men gevoelens van maatschappelijke onvrede weg te nemen. Men hoopte 'den werkman te verzoenen met zijn huis, ook al moet hij er veel missen van wat meerder welvaart dan de zijne alleen verschaffen kan'. Men was zich dus wel bewust van het weinig tastbare dat Floralia in feite kon bieden.

Dat bestond eigenlijk alleen in de versiering die de planten in het interieur aanbrachten. Dat men die op z'n plaats achtte, schetste men in nogal krachtige bewoordingen. In Rotterdam wilde Floralia 'bloemen brengen in de bedompte vertrekken der armen; de frissche geuren der lieve natuur overbrengen in de nauwe, vunzige stegen der dichtbevolkte wijken', 'in de sombere vertrekken der donkere stegen eener bevolkte stad'. Van de al wel aanwezige versiering dacht men niet hoog. Volgens Perk maakte met de aanwezigheid van bloemen 'den bonten, wansmakelijken opschik van vroeger' plaats voor 'iets schoons en liefelijks, iets geurigs en kleurigs'¹⁷. Bloemen waren immers 'het

fraaiste sieraad voor de huiskamer'. Indirect zou de kwaliteit van de woningen verbeterd worden door de verzorging die de planten vereisten. Immers, de frisse lucht en het licht die tot de vertrekken toegelaten moesten worden, zouden ook de gezondheid van de bewoners ten goede komen. Graag gebruikte men, zoals Coronel, het beeld van de aanblik van bloempotten achter de ramen om de bevordering van de huiselijkheid als doelstelling van Floralia aan de eigen achterban duidelijk te maken.

Bezoek de achterbuurten onzer steden en gij zult ontwaren, dat daar waar een rij frissche en zorgvuldig onderhouden planten achter de vensterruiten staan, deze er gewoonlijk ook helder en zindelijk uitzien, dat ze door een helder gordijn zijn bedekt. En als ge door de blaadjes heen in het vertrek gluurt, zult ge daar niet zelden alles even rein en ordelijk vinden. Kalmte en tevredenheid spiegelen zich op het gelaat van den huisvader; de vrouw kwijt zich stil van hare huiselijke plichten; de kinderen spelen vreedzaam of vermeien zich in de kleurenpracht der bonte bladeren of bloemen. Allen leven voor en met elkaar en zijn gelukkig met hun bescheiden deel.¹⁸

Het bevorderen van de huiselijkheid hield tevens in dat men de uithuizigheid tegenging, 'de groote ramp der hedendaagsche maatschappij'. De Floralia-verenigingen keerden zich dan ook tegen het bezoek aan kroegen en kermis-sen. 'Men wil met bloemen den drankduivel de deur uit jagen'. Bij dit aspect van de doelstelling knoopte later de Volksbond tegen Drankmisbruik aan. Dankzij Floralia vertoefte de huisvader volgens Perk niet meer 'in een duffe kroeg, onder verpestenden tabakswalm en ontzenuwende jeneverlucht, maar ziet onder genoegelijken kout en aangename bezigheid den tijd omvliegen'. Deze verandering werd mogelijk doordat het thuis door de aanwezigheid van bloemen en planten voortaan ordelijk toeging.

De werkman, die moede in zijne woning terugkeert en deze ongeredderd vindt en de kinderen niet verzorgd en zijn eten niet gereed, heeft geen schik in die woning en zoekt zijn genot in de kroeg (burgemeester Pels Rijcken van Arnhem in 1879). Ziet de man dat zijne vrouw de planten en bloemen kweekt en verzorgt, die zijne kamer opvrolijken en vriendelijker, gezelliger maken, dan blijft hij gaarne in den vrijen tijd thuis en zoekt de plaats niet op, waar de vijand van het huiselijk leven de eerste rol speelt (burgemeester Jolles van Assen eveneens in 1879).

Wat de kermis betreft, in Delft stelde mr. A. Kerdijk in 1877 in een toespraak op de tentoonstelling onomwonden 'het edele, beschaafde genot hetwelk een volksfeest als dat van Floralia bood' tegenover 'het ruwe, onbesuisde, *zoo-genaamde* vermaak als waarvan onze stad bij gelegenheid der kermis getuige was'. In Amsterdam, waar de kermis in 1871 niet zonder protest van de bevolking was afgeschaft, ging de Floralia-vereniging er in 1874 van uit 'dat de mindere man, waar ge hem in zijn belang en dat zijner zedelijkheid een ge-

noegen [nl. de kermis] ontnemt, recht heeft te verwachten, dat degenen, die zooveel meer geschiktheid en tijd hebben tot nadenken dan hij, hem zooveel mogelijk de behulpzame hand en de gelegenheid geven zijn ledigen tijd zoo nuttig en aangenaam doenlijk door te brengen'. In dezelfde geest wenste Floralia in Leeuwarden 'het volk te leiden, waar het zelf vaak op minder goede wijze de behoefte aan genot zou wenschen te bevredigen'. Het thuis kweken van plantjes achtte men wel een verantwoorde vorm van vrijetijdsbesteding. 'Welke uitspanning is beter dan genot *in en met* de natuur', was de retorische vraag van de voorzitter van Floralia in Enschede. De Floralia-tentoonstellingen werden bovendien meestal gehouden in dezelfde periode als menige kermis, en boden ook daardoor een alternatief. De in de jaren zeventig in Amsterdam aan de tentoonstelling verbonden feesten waren 'in de eerste plaats' bedoeld 'om de kermis te vervangen'. Ook in Rotterdam zag een bestuurslid Floralia als 'een anti-kermisverbond'. Op hun manier meenden de Floralia-verenigingen een bijdrage te kunnen leveren aan de in juist deze periode zo noodzakelijk geachte 'veredeling van het volksvermaak'.

Op dit gebied waren weliswaar al velerlei verenigingen werkzaam, maar volgens de Floralia-verenigingen schoten zij in bepaalde opzichten tekort. De feesten en culturele evenementen die deze verenigingen organiseerden brachten onvermijdelijk met zich mede dat men het huis uit moest om daaraan deel te kunnen nemen. Ze verstoorden de gezinsband, want ze werden in de praktijk hoofdzakelijk bezocht door mannen en niet door vrouwen en kinderen. En ze sloten niet aan bij de belevingswereld van de groeperingen waarop men zich richtte¹⁹. Bij het verzorgen van bloemen en planten was dat niet het geval. 'Daartoe wil men gebruik maken van een aanleg, welken men bij dien (arbeidenden) stand meent opgemerkt te hebben', schreef de Utrechtse vereniging. In dit licht zag P. Hofstede de Groot in *De Tijdspiegel* van 1878 ook de Floralia-tentoonstellingen.

Aan vele tentoonstellingen voor land- en tuinbouw heeft het volk weinig, b.v. aan gewone bloemententoonstellingen. Ze zijn voor de groote menigte niets dan kleuren en geuren. En toch kunnen er bloemententoonstellingen zijn, die volksvermaken worden, namelijk als de bloemen door de armeren zelve zijn gekweekt.

Coronel wees nog op een ander bezwaar van de pogingen het volksvermaak te veredelen. 'Het 'volk' wordt van lieverlee aan de verfijnde genietingen der meer vermogende klassen gewend en daardoor allicht verleid tot uitgaven, die voor noodiger zaken bestemd moesten blijven'. Van het verzorgen van planten was in dit opzicht geen gevaar te duchten.

Toch werden, zoals hierna nog ter sprake zal komen, door Floralia in on-

der andere Amsterdam en Rotterdam naast de tentoonstellingen kinderfeesten georganiseerd, terwijl nagenoeg overal een muziekkuitvoering een vast onderdeel van de Floralia-tentoonstellingen vormde. Men karakteriseerde de Floralia-tentoonstelling ook wel als een 'bloemenfeest', 'Floraliafeest' of 'volksfeest'. 'Wij vierden heden *feest*, een waar *volksfeest*, het feest der bloemen', riep de voorzitter van Floralia in Assen in 1881 uit. De (kinder-) feesten waren binnen de Floralia-verenigingen niet onomstreden²⁰. Maar in het algemeen vond men dat Floralia 'stille en weinig luidruchtige feesten' aanbood. De ideale formule was volgens Witte een tentoonstelling 'waarbij zoo min aan amusements een te ruime plaats werd gegund, als schroomvallig aan het vermijden van al wat tot vrolijkheid stemt wordt vastgehouden'.

In de laatste decennia van de vorige eeuw werden in veel steden openbare parken en plantsoenen aangelegd²¹. Enkele Floralia-verenigingen meenden dat zij ook op dit gebied een taak te vervullen hadden. Door bijvoorbeeld de Rotterdamse vereniging werden in 1879 en 1880 adressen gericht tot de gemeenteraad, met het verzoek bloemperken aan te leggen of de al bestaande beter te onderhouden. Deze activiteit kwam voort uit het streven 'om door middel van eenig meerder natuurschoon, ook in het centrum der stad, den smaak voor het goede en schoone bij den werkenden stand te helpen ontwikkelen'. Daarmee sloot men aan bij de algemene doelstelling van Floralia. Ook in Assen en Groningen werden aan het eind van de jaren zeventig soortgelijke adressen naar de raad gestuurd. In Hoorn, Middelburg en Zierikzee legden de verenigingen op eigen kosten bloemperken aan, en in Sneek beheerde Floralia met een subsidie van de gemeente een plantsoen en een park. Omstreeks de eeuwwisseling werden deze taken overgenomen door de gemeenten zelf.

Misschien belangrijker dan deze concrete activiteiten was de overtuiging van vrijwel alle Floralia-verenigingen dat hun inspanningen veeleer indirect de plantsoenen ten goede kwamen. Zoals Coronel, en later Perk in vrijwel dezelfde bewoordingen, het zei:

In het gezin toch, waar de kinderen van jongsaf geleerd hebben de bloemen lief te hebben, zal de kinderlijke moedwil de schennende hand niet slaan aan de bloemen en planten van anderen of van 't algemeen; daar zullen de rozendieven niet gevormd, de boomvernielers niet gekweekt worden²².

Volgens Perk was het aan Floralia te danken dat 'de Amsterdamsche, wel wat woelige en brooddronken jeugd uit de volksklasse' de plantsoenen intact liet.

Uit het voorgaande kwam hier en daar al naar voren dat de ijveraars voor Floralia niet geheel en al onbaatzuchtig waren in hun streven. Tot duidelijke en publieke uitspraken over hun werkelijke motieven, indien de verschillende bestuurders van de verenigingen zich daar al van bewust waren, kwam het

slechts zelden. Ds. M.A. Perk verwoordde zijn drijfveren niet in zijn vele toespraken en artikelen, maar in een ongepubliceerd, handgeschreven document uit 1878 getiteld: *Les délassements et divertissements populaires dans les Pays Bas*. Dit had hij op verzoek van de gezant Target opgesteld ten behoeve van de Franse president Mac-Mahon. Wegens het aftreden van Mac-Mahon kon het geschrift niet aan hem overhandigd worden. Hij schreef dat degenen die zich inzetten voor de veredeling van het volksvermaak het uitvallen van de maatschappij trachtten te voorkomen. Zij hoopten het socialisme de wind uit de zeilen te nemen door de arbeiders te wijzen op hun werkelijke behoeften. Die zouden bestaan in onschadelijke ontspanning en in ontwikkeling.

We wisten dat er een gapende kloof zou blijven bestaan tussen de bezitters en de bezitslozen, als we het hoofd niet durfden te bieden aan de socialistische beweging. We achtten het onze heilige plicht de mannen van het volk de hand te reiken en de brave handwerksman voor ons te winnen. We vleiden ons met de gedachte daarin te zullen slagen, wanneer we hem konden laten begrijpen dat we zijn werkelijke belangen op het oog hadden en hem konden waarschuwen voor verdorven en gevaarlijke invloeden, voor de verleidingen van kwaadwilligen en avonturiers. Dientengevolge besloten we hem zoveel mogelijk te helpen bij het voldoen aan zijn behoefte aan ontspanning en ontwikkeling door hem op de beste weg naar dit doel te wijzen²³.

In zijn toespraak bij de opening van de Arnhemse tentoonstelling stelde burgemeester Pels Rijcken in 1878 Floralia onomwonden tegenover 'de valsche pogingen om den arbeidenden stand te ontwikkelen en wier voorspiegelingen slechts tot zijn nadeel strekken konden'. Floralia ging het om de 'bevordering van zedelijkheid en orde in de samenleving'. De kwekers dienden 'goede, nuttige leden der maatschappij' te worden. Nog duidelijker was de commissaris van de koning in Friesland, mr. J.E. baron van Panhuijs, in Leeuwarden in 1876. Na in zijn toespraak gewezen te hebben op het grote belang van Floralia herinnerde hij aan wat hij een oude les noemde:

kweekt bij uwe kinderen den zin aan voor bloemen en in het algemeen voor den tuinbouw en ze zullen dan nooit gevaarlijk worden voor den staat, maar wél bezielde worden met den lust, om het geluk van het vaderland te bevorderen.

De Leeuwarder vereniging streefde naar 'een band van samenwerking tussen de verschillende standen (...) die niet anders dan heilzaam voor allen kan zijn', naar 'bevordering van de welvaart der volksklasse (...) een geleidelijke vooruitgang en de bevestiging eener duurzame orde in de maatschappij'²⁴. Vanzelfsprekend deden deze opvattingen ook opgeld in de roerige jaren tachtig. In Middelburg prees in 1885 een bestuurslid diegenen gelukkig 'die nog hart gevoelen tot bloemenkweek; die de storm nog niet raakt'. In hetzelfde

jaar hoopte de voorzitter van de Amsterdamse vereniging dat Floralia in deze tijd 'van woeling, gisting, wisseling en omkeering' diegenen zou weten te bereiken 'die het wel menen met de toekomst van het Nederlandsche volk'²⁵. In de visie van de voorstanders van Floralia stond het behoud van de bestaande maatschappelijke orde voorop. De voorzitter van Floralia in Almelo gaf in 1886 bijvoorbeeld te kennen dat

voor ons menschen heel wat van de bloemen te leeren is, die bij hare groote verscheidenheid eene verkwikkelijke eenheid ons vertoonen, welke in onze maatschappij wel eens geducht bedreigd wordt door hen, die in eene volkomene gelijkheid van ontwikkeling, arbeidsvermogen, gaven en talenten de oplossing meenen te vinden van maatschappelijke kwalen.

In dezelfde geest wees de secretaris van de Middelburgse vereniging in 1894 in zijn toespraak bij de prijsuitreiking op de 'vele verscheidenheid in de natuur, ook in soort, groei en bloei der gekweekte planten zichtbaar'. Hij riep de aanwezigen op 'niet naar gelijkheid van alles en allen te haken, een droombeeld waardoor velen tegenwoordig zich en de hunnen ongelukkig maken'. En in Eindhoven kwam men er in 1895 ongegeneerd voor uit dat men bij de 'minder ontwikkelden' het gevoel voor schoone in de natuur wilde opwekken om 'daardoor het materiele, dat zich op zoovele noodlottige wijze in hen openbaart, te bestrijden'²⁶.

De kleine Floralia-stekken waren, zoals uit het bovenstaande blijkt, een symbool van een wel bijzonder breed scala van idealen en doelstellingen. In het volgende hoofdstuk komt aan de orde in hoeverre anderen overtuigd waren van de doeltreffendheid van de plant als beschavingsmiddel. Opvallend is dat bij de voorstanders van Floralia slechts zelden iets van twijfel of een relativisering van de doelstelling wordt gevonden. Burgemeester Pels Rijcken van Arnhem, die in zijn openingstoespraken uitvoerig op de zin van Floralia inging, was een van de uitzonderingen. Zou men vragen 'of dat uitreiken van vijf plantjes zulk een gewichtige zaak is', dan gaf hij onmiddellijk toe 'dat men zeker niet met grooten ophef op het dadelijk nut daarom kan wijzen, maar indirect werkt het heilzaam'. De planten moesten gezien worden als 'druppelen, die den steen uithollen'. Bovendien wees hij erop dat Floralia slechts een van de vele middelen was waardoor men het 'volk' trachtte op te voeden. H. Witte had al in 1877 gewaarschuwd voor 'zeer overdreven voorstellingen' en 'fraai klinkende beweringen'. Die zouden tot tegenspraak kunnen uitlokken of tot teleurstellingen leiden. Voor overdrijving diende men te waken. Maar die werd misschien in de hand gewerkt door het besef 'hoe moeyelijk het is om aan velen duidelijk te maken, dat het kweken van planten een bijzonder nuttige zaak is'. Witte gaf zelf de meest nuchtere kijk op Floralia, waarvoor

hij zich overigens zeer heeft ingezet.

Ik zou willen zeggen: de lust tot het kweken van bloemen *kan* de huiselijkheid bevorderen, *kan* 't gevoel voor het schoone opweken, *kan* het gemoed veredelen en voor liefelijker, edeler gewaarwordingen toegankelijk maken, *kan* zucht tot orde kweken, *kan* alzoo het geluk bevorderen van het geheele gezin, *kan, op den langen weg*, bevorderlijk zijn voor volksheil. En dan zou ik er zelfs nog wel zeer stellig op laten volgen: *ze zal* dit alles uitwerken *bij dezen en genen*.

Zoals in het voorafgaande al ter sprake kwam, richtten de Floralia-verenigingen zich niet op de bevolking als geheel, maar, zoals ds. Perk bij de opening van de tweede tentoonstelling in Amsterdam in 1875 zei, op 'een bepaalde stand'. Deze werd, in toespraken of in advertenties, steeds aangeduid met een aantal verwante begrippen, zoals arbeidende stand, werkende stand, handwerksstand, kleine, mindere of mingevoede stand, 'de stoffelijk misdeelden in onze samenleving', of eenvoudig als het volk. In plaats van 'stand' gebruikte men hier ook, en zonder verschil in betekenis, de term 'klasse' of voegde die toe, zoals in 'de volksklasse'²⁷. Neerbuigend waren deze aanduidingen niet bedoeld, ze waren in deze tijd algemeen aanvaard. In Middelburg sprak men over 'het volk in den edelsten zin des woords' en in Eindhoven zelfs over de 'medebroeders en medezusters' van de als 'edele menschenvrienden' aangeduide bestuursleden van Floralia. Een grens trok men echter bij de 'heffe des volks', die door Perk niet ontvankelijk werd geacht voor de goede bedoelingen van Floralia. Het ging om 'de brave werkmansstand'. Omdat men niet alleen arbeiders of huispersoneel wilde bereiken, maar ook kleine bazen, kleine winkeliers en bedienden kon de doelgroep soms ook wat ruimer omschreven worden als 'de kleine burgerij in 't algemeen'. Deze kon samen met de arbeidende klasse omschreven worden, zoals in het motto van dit boekje, als de derde en vierde stand²⁸.

Een vooronderstelling bij het maken van deze sociale indelingen was dat er, zowel bij de verenigingen als bij degenen die op de oproep van Floralia afkwamen, duidelijkheid bestond over iemands maatschappelijke status. Dit bleek niet altijd het geval²⁹. Floralia in Hilversum hanteerde de regel dat 'alleen werklieden en zij die tot de arbeidende klasse gerekend kunnen worden' aan de tentoonstelling konden deelnemen. In Hoorn verklaarde de vereniging weliswaar 'meer bijzonder bij den mingevoeden stand de liefde voor bloemencultuur' te willen verhogen, maar overigens 'aan ieders oordeel te moeten overlaten of hij al dan niet in de termen viel om van Floralia planten te ontvangen'. Hierna zal ter sprake komen dat deze opstelling ongewenste neveneffecten kon hebben.

Soms werd het beeld van de doelgroep ingekleurd door te wijzen op de

plaatsen waar, naar men zich voorstelde, de plantjes verzorgd werden. Eerder kwam dat al ter sprake. Volgens burgemeester Pels Rijcken van Arnhem moesten de bezoekers van de tentoonstelling uit de betere standen beseffen dat de bloemen niet gekweekt zijn 'in serres, maar in de schamele woning van den werkmans, in de huiskamer misschien voor het eenige venster dat zij bevat'. Volgens ds. Perk gebeurde dit 'wellicht op de zolderkamer, in de goot, of in de donkere kelderwoning'. In het algemeen dacht men de kwekers van Floralia 'in de woningen der achterbuurten', waar 'juist diegenen onder onze burgers' woonden, 'wien het leven vaak grooten strijd en zware inspanning kost'. In dezelfde toon konden de kwekers van Floralia worden gezien als 'de naaister, de waschvrouw, de ouden van dage, de kleine, bleke lijder, menig afgesloofde tobber'.

Omdat men de huiselijkheid en het gezinsleven wilde bevorderen, trachtte men niet alleen de volwassen mannen, maar ook hun echtgenotes en de kinderen te bereiken. Vooral in Rotterdam en Den Bosch deed men vanaf de jaren tachtig veel moeite schoolkinderen voor Floralia te winnen. Voor kwekers van beroep, bloemisten, waren de tentoonstellingen in beginsel niet opgezet. 't Moet een expositie zijn voor den werkmans, door den werkmans', schreef het tuinbouwblad *Sieboldia*. Toch kwamen op dit uitgangspunt uitzonderingen voor, bijvoorbeeld in Tiel, Nijmegen en Den Bosch waar behalve door de gewone inzenders van Floralia ook prijzen waren te winnen door tuinlieden of tuinknechts.

Ondanks de betrekkelijk duidelijke afbakening van de doelgroep kwam het een enkele maal voor dat men die ruimer zag. In Groningen meende ds. Van Gilse in 1879 dat Floralia ook 'bevorderlijk kan zijn aan de veredeling en beschaving van onze gegoede burgerij'. En in Goes keerde men zich in 1894 tegen de opvatting 'als zou Floralia slechts planten uitreiken aan den 'werkmans'. Het was integendeel 'de bedoeling en de wensch' van de commissie, 'dat niet alleen de minder gegoeden, maar wel degelijk ook de middelstand en de meer gegoeden zich toeleggen op het aankweken van bloemen'³⁰. Zoals hierna nog ter sprake zal komen werden deze sociale lagen vrijwel overal nadrukkelijk uitgenodigd om op de tentoonstelling planten en bloemen, door henzelf of door hun tuinman opgekweekt, 'ter opluistering' in te sturen. Maar dat zij op gelijke voet met mensen uit de 'arbeidende stand' zouden concurreren om de door de verenigingen uitgeloofde prijzen was te enen male ondenkbaar en onverenigbaar met de gedachte achter Floralia. Wel stelde de *Meierijsche Courant* in 1898 voor dat in 'eene tweede klasse van kwekers' ook de leden en donateurs aan Floralia zouden deelnemen. Zij zouden zo het voorbeeld kunnen geven aan diegenen 'voor wie de vereniging

Floralia eigenlijk in 't leven is geroepen'. Hoe op dit plan is gereageerd, heb ik niet gevonden. Voorzover mij bekend namen alleen in Zierikzee, waar de kosten van het lidmaatschap betrekkelijk laag waren, ook de leden van Floralia zelf aan de wedstrijd deel. Maar ook hier bleef toch ook weer een vorm van onderscheid bestaan: leden en niet-leden kweekten verschillende soorten planten

Ondanks de eerder genoemde geluiden bestond er bij degenen die zich voor Floralia inzetten geen twijfel aan dat pogingen om hun eigen niveau van 'beschaving' te verhogen overbodig waren. Men zag zichzelf zonder omhaal als 'de beschaafde en goeude stand' en zocht morele en financiële steun bij 'het meer goeude publiek' of bij de 'notabelen', dat wil zeggen bij 'familieleden, vrienden en kennissen'. Alleen zij, en niet degenen die de plantjes verzorgden, werden gevraagd lid of donateur van de verenigingen te worden. Grondtoon in de houding tegenover de lagere klassen was een welwillend paternalisme. Pogingen het volk cultureel te verheffen beschouwde men in Amsterdam in 1889 in die zin als 'zeer zeker een plicht die op ons meer goeuden rust'. Daarom konden zij zich in volle overtuiging 'volksvrienden' of 'vrienden van volksbeschaving' noemen.

Waar werden deze mensenvrienden gevonden? Uit het in het vorige hoofdstuk gegeven overzicht kwam naar voren dat sommige verenigingen maar een beperkt aantal jaren bestonden en dat andere zich omstreeks de eeuwwisseling gedwongen zagen hun werkzaamheden te staken. Overweldigende steun voor hun streven vonden de besturen, ondanks het sturen van circulaires, persoonlijk bezoek en herhaalde oproepen in de kranten, in eigen kring bepaald niet. Toch waren van de verenigingen in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Zwolle in de beschouwde periode tussen twee- en vijfhonderd mensen lid. In kleinere plaatsen als Arnhem, Assen, Den Bosch, Dordrecht, Groningen, Hoorn, Nijmegen, Sneek en Utrecht waren dat er één à tweehonderd en in het kleine Tholen ongeveer dertig. In Leiden meende men in 1874 'de ingenomenheid van het merendeel onzer medeburgers' met Floralia te kunnen vaststellen en in Leeuwarden ondervond Floralia in 1876 steun bij 'alle rangen en standen'. In Delft klaagde de vereniging in 1875 echter over de 'geringe medewerking' van de inwoners en in Groningen was de oprichting van de vereniging in 1878 aanvankelijk mislukt wegens 'te geringe deelneming van de zijde van de burgerij'. De ledentallen vertoonden vrijwel overal een dalende lijn. Vooral het eind van de jaren tachtig was voor veel verenigingen een kritieke periode. De Groningse en Rotterdamse vereniging overwogen toen zelfs al zich op te heffen. De Nijmeegse vereniging klaagde in 1885 over de 'onverschilligheid, vooral onder de meer goeude klasse'.

Bij het 'beter gedeelte' van de Amsterdamse bevolking was Floralia in 1887 naar eigen inzicht vrijwel onbekend. In Zwolle schreef de krant in 1887 dat het 'aantal leden in een stad als de onze grooter (zou) kunnen zijn'. In 1890 noemde men ook in Rotterdam het ledental 'zeer gering'. Daar kwam bij dat degenen die wel lid bleven weinig belangstelling voor de verenigingen toonden. In Assen en in Rotterdam was bijvoorbeeld in resp. 1885 en 1890 geen enkel gewoon lid op de jaarlijkse algemene vergadering verschenen. In Sneek verscheen in 1898 slechts één van de 141 leden. In 1888 stelde de voorzitter van de Rotterdamse Floralia niet ten onrechte vast dat 'vele zusterverenigingen onder gelijke onverschilligheid' leden als in deze plaats. Blijkbaar vond Floralia slechts steun bij een klein, specifiek segment van de plaatselijke bevolking.

Er is alle reden om te veronderstellen dat de (bestuurs)leden gelocaliseerd moeten worden in, zoals Van Tijn het formuleert, de 'niet-orthodox-godsdiensstige gedeelten van de wat betere middengroepen'. De beroepen van de bestuursleden wijzen daarop. Het waren overwegend predikanten, juristen, mensen met andere vrije beroepen, mensen uit de handel en leden van de goeude middenstand, die zich voor Floralia inzetten. Verscheidene bestuursleden konden zich sieren met het predikaat 'jonkheer'. Fabrikanten speelden, op een enkele uitzondering na, zoals in Enschede en Eindhoven, geen dominante rol. Dit komt in grote lijnen overeen met de bevindingen van Davids betreffende de sociale achtergrond van de vroege dierenbeschermers, al heb ik de indruk dat de voorstanders van Floralia globaal gezien iets lager op de maatschappelijke ladder stonden. Vooral het grote aantal predikanten dat voorzitter was van een Floralia-vereniging is opmerkelijk. Naast Perk in Amsterdam vervulden predikanten als Van Gilse in Groningen, Crull in Tholen, Ter Haar in Nijmegen, André de la Porte en Adriani in Almelo, Vorstman in Enschede, Hattinga Raven in Den Haag en Van der Palm in Wijdenes dezelfde rol. Bovendien waren bij Floralia in resp. Goes, Assen, Hoorn, Leiden en Winterswijk de predikanten Soetbrood Piccardt, Meijboom, Gorter, Rümke en Aittion nauw betrokken. Dat zij tot de moderne, progressieve richting behoorden, blijkt bijvoorbeeld uit de verdediging waartoe ds. Crull zich in Tholen zag gedwongen:

Men heeft mij wel eens gevraagd of het wel strookte met de roeping en waardigheid van een predikant om zich aan het hoofd te stellen van een zoodanige vereeniging. Ik antwoordde hierop met de vraag of het niet de roeping van predikanten is, het schoonheidsgevoel te helpen ontwikkelen en of het schoone niet tot het ware en het ware weder tot het goede leidt.

Het blad *Sempervirens* gaf de organisatiestructuur van Floralia goed weer

toen het schreef: 'Door meer gegoeden gesteund zouden geestelijken en hoofden van scholen langs deze weg veel nut kunnen te weeg brengen'. Verscheidene adellijke personen, in Den Haag ook leden van het koninklijk huis, gaven giften voor de uit te reiken prijzen en stuurden hun eigen planten in ter opluistering van de tentoonstellingen. Belangrijker dan de sociale achtergrond van de voormannen van Floralia is misschien wel de maatschappijvisie vanwaaruit zij handelden. Uit het voorafgaande bleek dat die eerder behoudend dan vooruitstrevend was. Veranderingen dienden zich geleidelijk te voltrekken en liefst in het kader van de bestaande orde. Toch moesten zij zich verweren tegen degenen die Floralia zagen als 'een overdreven prikkel der eerbij van een stand in de maatschappij, die, zoo zegt men, toch hier en daar reeds brutaal genoeg het hoofd omhoog heft'. Let men op enkele toonaangevende namen achter Floralia, zoals S.Sr. Coronel, de initiatiefnemer in Leeuwarden, prof. B.H. Pekelharing en mr. A. Kerdijk in Delft, P.R. Mees in Rotterdam en dr. H. Hartog Heys van Zouteveen in Assen, dan is duidelijk dat degenen die zich tot Floralia voelden aangetrokken tot de progressief-liberale stroming moeten hebben behoord. In de conclusie kom ik daar nog op terug. In het volgende hoofdstuk ga ik na hoe de Floralia-verenigingen aan hun ideeën uitvoering gaven, en welke reactie zij daarop kregen bij de doelgroep.

TENTOONSTELLING

VAN

PLANTEN

DOOR DEN WERKENDEN STAND GEKWEEST.

De Commissie voor de Volksvoorlezingen geeft aan belanghebbenden kennis, dat de bewijzen tot het verkrijgen der planten, tegen betaling van

vier cent voor iedere plant,

moeten worden afgehaald op

DINSDAG & WOENSDAG 11 EN 12 MEI,

's avonds van 7 tot 10 uren,

IN HET

lokaal der werkmansvereniging Nut & Genoegen

IN DE SCHOOLSTEEG.

De Commissie voornoemd,

M. D'AUMERIE, Voorzitter.

C. H. P. KLAVERWIJDEN, Secr.

Gedrukt bij J. J. GROEN, te Leiden.

Floralia Leiden 1875

III. De tentoonstellingen van Floralia

De belangrijkste gebeurtenis voor iedere Floraliavereniging was de jaarlijkse bloemententoonstelling. Hoe werden deze tentoonstellingen voorbereid en opgezet, en wat was er te zien? De eerste stap was dat de plaatselijke bevolking bekend werd gemaakt met het bestaan en het doel van Floralia. Onder de 'arbeidende klasse' werden aan de fabriekspoorten of op de scholen zogenaamde volksblaadjes of stroobiljetten verspreid. Verder liet men overal aanplakbiljetten aanbrengen. In Amsterdam en Rotterdam werden de passagiers van de trams door affiches op Floralia attent gemaakt. En in de plaatselijke kranten en in de door degenen die men wilde bereiken waarschijnlijk meer gelezen advertentieblaadjes werden aankondigingen en wervende artikelen geplaatst. In kleinere plaatsen zoals Sneek en Tholen werden de tentoonstellingen aangekondigd door het trommelen van de stadsomroeper of aangezegd door een bode. In de plaatselijke kranten verschenen ieder jaar uitgebreide verslagen, waarin tot een bezoek aan de tentoonstelling of tot het lidmaatschap van Floralia werd opgewekt. In latere jaren, toen de tentoonstellingen overal een bekend verschijnsel waren geworden, beperkten de kranten zich meestal alleen tot de publicatie van de namen van de prijswinnaars.

Het seizoen van Floralia, de 'Floralia-campagne', begon met het openstellen van de gelegenheid om de stekjes aan te vragen die men zou willen opkweken. Dit gebeurde meestal in februari, maar kon ook plaats hebben in januari, maart of april. Degenen die aan de tentoonstelling wilden deelnemen konden zich aanmelden bij een tevoren bekend gemaakt lokaal, waar de plaatselijke Floralia-vereniging zitting hield. In grote steden als Amsterdam en Rotterdam had men bureaus ingericht in verschillende wijken. De aanvragers gaven op hoeveel stekjes ze wilden hebben en van welke soorten. De commissie hield deze gegevens bij in een register en deed aan de hand daarvan een bestelling bij een bloemist. De aanvrager kreeg een bewijsje, waarop stond waar en wanneer hij de gevraagde stekken kon afhalen. Dat was doorgaans in mei, een enkele maal begin juni, aan een bloemisterij of in een door de vereniging aangewezen lokaal.

In de loop der jaren hebben de Floralia-verenigingen de inschrijvers de mogelijkheid geboden om een keuze te maken uit vele soorten bloemen en planten. Deze waren altijd gemakkelijk te kweken. Vrijwel nergens blijkt dat de verenigingen er op uit waren om de aanvragers in contact te brengen met nieuwe of hen onbekende soorten planten. Alleen in Sneek wenste een bestuurslid in 1892 'fraaier bloemen aangekweekt zien dan men b.v. op de markt kan kopen'. Wel probeerde men enige afwisseling in het jaarlijkse aanbod

FLORALIA.

De Vereeniging FLORALIA zal aanstaanden **Dinsdag** tusschen 12—1 uur in de Volksbibliotheek op den Z. Hagen **bons** verkrijgbaar stellen ter verkrijging van **bloemstekken à 4 Cent** per stek.

Het Bestuur:

Dr. J. M. VORSTMAN, *Pres.*

E. J. LASONDER, *Secr.*

Floralia Enschede 1882

te brengen. Dit kwam echter vooral voort uit de wens de tentoonstellingen niet ieder jaar op elkaar te laten lijken. Desondanks keert in de lijsten van uitgegeven planten een aantal soorten steeds terug zoals de begonia, geranium of pelargonium, fuchsia, coleus, maandroos en de heliotroop. Daarmee trachtten de Floralia's ongetwijfeld aansluiting te vinden bij de voorkeur van hun doelgroep. Fuchsia's bijvoorbeeld waren 'zeker een der liefste gunstelingen van het volk' en ook de maandrozen waren 'door 't volk geliefd'. De aanvragers waren bovendien 'in den regel weinig ingenomen met verandering in soorten om reden dat ze daarmede niet zoo bekend zijn'. Bovendien bepaalde men zich bij de planten waarschijnlijk tot bekende variëteiten. De stekplantjes werden afgegeven in potjes met een diameter van ongeveer twaalf centimeter. Zaad en bloembollen stelde aanvankelijk alleen de vereniging in Zwolle beschikbaar; later deed men dit ook elders.

De belangstellenden moesten doorgaans vijf à tien cent per plantje betalen. Mocht een dergelijk bedrag 'in de schatting van meergegoeden zoo goed als niets (zijn), 't blijft wel degelijk iets voor hen, die voor een paar stuivers een uur hard moeten werken'. Men meende dat het in het belang van de aanvragers zelf was wanneer zij voor de plantjes betaalden. Zij zouden daar dan ongetwijfeld beter voor zorgen. Ook werd op deze wijze vermeden dat Floralia in de ogen van de doelgroep het karakter kreeg van een liefdadigheidsinstelling³¹. De prijs lag overigens enkele centen, soms zelfs de helft onder de prijs die de verenigingen aan de bloemisten moesten betalen. Dit verklaart waarom er van de zijde van de aanvragers zelden klachten kwamen over de prijs van de plantjes, zelfs al waren zij 'schamel gekleed'. Dat de verenigingen of commissies dit verlies moesten dragen, vonden zij vrijwel

overal vanzelfsprekend. De lage prijs was bedoeld als een stimulans om aan Floralia deel te nemen. Om het financiële nadeel, dat de verenigingen bij de uitgifte leden, enigszins te beperken stelden zij een grens aan het aantal aan één persoon uit te reiken plantjes. Boven de tien kwam dit getal meestal niet.

Nadat de stekjes waren uitgegeven moesten de aanvragers ze zien op te kweken tot bloeiende planten, die enkele maanden later ingezonden konden worden op de tentoonstelling. Dit was een enigszins spannende periode. Mocht er al van de kant van de 'arbeidende klasse' enige twijfel bestaan ten aanzien van de goede bedoelingen van Floralia-verenigingen³², vast staat dat deze op hun beurt er niet bij voorbaat van overtuigd waren dat de aanvragers zich aan de spelregels zouden houden. Wanneer de kwekers andere dan de door Floralia afgegeven planten inzonden, de planten door anderen, bijvoorbeeld een bloemist, lieten opkweken, of de planten in de grond lieten groeien en de wortels later afsneden, gingen zij niet alleen in tegen de doelstelling van Floralia, maar dongen zij ook op oneerlijke wijze mee naar de uitgeloopte prijzen. Op verschillende manieren trachtten de verenigingen dit tegen te gaan: door om de stengel van het stekje een metalen draad of band aan te brengen, waarin met een tang een teken gedrukt werd, door een steentje of zinken plaatje in de pot te plaatsen waaromheen de wortels zouden kunnen groeien, door een merk in de potten te bakken en door niet tevoren aangekondigde huisbezoeken af te leggen. De kwekers dienden daarop voorbereid te zijn en moesten voorkomen dat zij zoals Perk schreef 'met beschaamde kaken' voor de hen bezoekende bestuursleden van Floralia zouden komen te staan. In Rotterdam lieten de bestuursleden zich door enkele bloemisten vergezellen als deskundigen.

Volgens Coronel werd over het huisbezoek verschillend gedacht. Argumenten er vóór waren dat bestuursleden van de Floralia-verenigingen in contact kwamen met degenen die geacht werden de plantjes op te kweken. Bovendien konden zij op deze wijze nog eens uitleggen waar het Floralia om ging. Aan de andere kant bestond de mogelijkheid dat dit toezicht bij de doelgroep niet goed zou vallen en mensen zou afhouden van deelname aan Floralia. Coronel wilde liever vertrouwen op de 'onderlinge controle der kwekers'. Waarschijnlijk geïnspireerd door Coronel verklaarde de voorzitter van Floralia in Leeuwarden bij de opening van de tentoonstelling in 1876 dat de commissie 'te goeden dunk' van de deelnemers had om 'eenigen dwang, zelfs ook maar toezicht te willen uitoefenen. 't Gold, meende ze, hier eene daad uitsluitend van vrijen wil, van vrije inspanning'. Dat elders binnen de verenigingen een discussie over het huisbezoek werd gevoerd, ben ik in de jaarverslagen en notulenboeken niet tegengekomen. In de omgang met lager

geplaatsten, zoals bijvoorbeeld in de armenzorg, werd huisbezoek ongetwijfeld als een normale vorm van (sociale) controle beschouwd. Over hoe degenen die de plantjes verzorgden zelf dachten over het huisbezoek, heb ik slechts enkele gegevens gevonden. Die wijzen opmerkelijk genoeg in positieve richting. In de *Hoornsche Courant* verscheen in 1879 een ingezonden brief, gericht aan het bestuur van Floralia, waarin iemand er zijn verbazing over uitsprak dat dezelfde planten bebrood waren als het voorgaande jaar. En hij vervolgde: 'Wij zouden wel wenschen dat het zoo was als in Noord-Brabant, daar komt ook een commissie eens in het jaar rond bij de huizen en dan zouden we zien of de thans bebrooden ook bebrood zouden worden'. Deze verwijzing naar Brabant is merkwaardig, omdat voorzover ik weet daar toen nog geen Floralia bestond. In Den Bosch nam het bestuur pas in 1905 het besluit huisbezoek te verrichten. Ook daar moeten althans sommige kwekers er niet afwijzend tegenover hebben gestaan. Want twee jaar later hoopte een van de inzenders zelfs dat het bestuur gehoor zou geven aan zijn verzoek om 'een commissie uit de inzenders op te dragen, ontduiking der verbodsbepalingen na te sporen, 't geen voor hen niet zoo moeilijk is als voor heeren bestuursleden'. Of hieraan gevolg is gegeven heb ik niet kunnen achterhalen.

In de praktijk bleef het aantal huisbezoeken waarschijnlijk beperkt. Men kon slechts een fractie bezoeken van degenen die planten afgenomen hadden, en daarnaast bestond er bij de bestuursleden van de Floralia-verenigingen mogelijk niet al te veel animo om van deze controlemogelijkheid gebruik te maken. In Amsterdam noemde men het zelfs een 'minder aangename verplichting'. In Middelburg meende de vereniging dat het huisbezoek niet ieder jaar, maar 'zoo nu en dan' afgelegd moest worden. Misstanden trof men bij de bezoeken niet of nauwelijks aan. Soms constateerde men dat de planten niet door de eigenlijke aanvragers, maar door familieleden of vrienden werden verzorgd. Geruchten over knoeierijen deden wel de ronde, maar bleken of niet waar te zijn of moeilijk te bewijzen. Dat nam niet weg dat op de tentoonstellingen toch nogal eens planten werden ingezonden die wel aantoonbaar op oneigenlijke wijze, dat wil zeggen met de hulp van bloemisten, waren gekweekt of waarvan de controleloodjes waren nagemaakt. Naar aanleiding van pogingen tot misleiding in Amsterdam meende Perk 'dat berekende hebzucht eenige gemoederen voor betere indrukken gesloten en onontvatbaar gemaakt had voor den veredelenden invloed die zij anders zouden hebben ondergaan' en zei de voorzitter van Floralia in Assen: 'zodoende raakt, plat weg gezegd, de aardigheid er af'. In Rotterdam werden deze planten op de tentoonstelling openlijk gebrandmerkt met een rode vlag of met een bordje waarop 'poging tot misleiding' stond. Een afdoende middel tegen

bedrog heeft men niet kunnen vinden, 'misschien wel uit gebrek aan vindingrijk vernuft', bekende de Rotterdamse vereniging.

Hoe reageerde de doelgroep, de 'arbeidende klasse', op de oproep van de Floralia-commissies om planten te gaan kweken en daardoor in beschaving toe te nemen, of, op een ander niveau beschouwd, om te proberen een prijs te winnen op de tentoonstelling? Ging men naar de inschrijvingsbureaus om stekjes te kopen en zond men enkele maanden later de opgegroeide planten in? Een antwoord op deze vragen bieden de hierop betrekking hebbende cijfers, telkens vermeld in de jaarverslagen van de verenigingen en in krantenberichten. Bezieet men deze cijfers over een reeks van jaren, dan kan men vaststellen dat gemiddeld tussen de circa 1000 en 1500 kwekers zich jaarlijks aanmeldden in Amsterdam, Rotterdam en Leeuwarden, ongeveer 700 in Den Bosch en Eindhoven, tussen de 300 en 500 in Arnhem, Assen, Bergen op Zoom, Dordrecht, Groningen, Den Haag, Leiden, Middelburg en Utrecht, ongeveer 200 in Alkmaar, Apeldoorn, Delft, Hoorn, Goes, Sneek, Tiel en Winterswijk en omstreeks of minder dan 100 in Aalten, Almelo, Bolsward, Enkhuzen, Enschede, Harlingen, Hasselt, Joure, Nijmegen, Tholen en Zwolle. In de aantallen planten die zij gemiddeld aanvroegen kan een min of meer overeenkomstige verdeling over deze plaatsen gemaakt worden. Terwijl uit deze getallen toch blijkt dat slechts een fractie van het aantal inwoners van een plaats aan de oproep van Floralia gehoor gaf, krijgt men uit de verslagen en notulen niet de indruk dat de belangstelling de verenigingen (aanvankelijk) tegenviel.

Het aantal aanvragers was uiteraard niet ieder jaar hetzelfde. In Leiden en Groningen deed zich een golfbeweging voor, met pieken in resp. het midden van de jaren zeventig en van de jaren tachtig, en in Middelburg een dubbele golfbeweging, met hoogtepunten in het begin van de jaren tachtig en negentig. Een verklaring daarvoor valt niet onmiddellijk te geven. In Amsterdam, Rotterdam en Sneek was de belangstelling zeer groot in de beginjaren, maar handhaafde zich daarna op een lager aantal inschrijvers. Hetzelfde betrekkelijk stabiele patroon vertonen ook de cijfers voor bijvoorbeeld Arnhem, Assen, Delft, Dordrecht, Goes, Leeuwarden en Tholen. Daarentegen vertoonde de belangstelling in bijvoorbeeld Hoorn en Almelo een stijgende lijn, totdat deze omstreeks de eeuwwisseling sterk terugviel. Dat Floralia succes had bij een betrekkelijk vaste groep werd ook in de tijd zelf al vastgesteld. In Amsterdam viel op dat het vrijwel steeds dezelfde families waren die deelnamen aan de Floralia-tentoonstellingen en die daarop een prijs wonnen. Men sprak dan ook over de 'oude klantjes', de 'habitués' of 'de trouwe bondgenooten uit het Amsterdamsche volkje'. Ook elders werden dergelijke karakteris-

tieken gegeven.

Aan de hand van (steekproeven uit) de lijsten van prijswinnaars, of van de soms bewaard gebleven lijsten van inzenders en aanvragers, is het in principe mogelijk, in combinatie met gegevens uit bijvoorbeeld adresboeken, bevolkingsregisters en belastinggegevens, een beeld te geven van de sociale achtergrond van degenen die in de verschillende plaatsen deelnamen aan de Floralia-tentoonstellingen. Bovendien zou het wenselijk zijn te weten of, en zo ja in welk opzicht, degenen die op Floralia afkwamen zich onderscheidden van de overige inwoners van een plaats. Een dergelijk uitgebreid en tijdrovend onderzoek was in het kader van dit boekje niet mogelijk. Hier moet ik volstaan met een enkele aanduiding. In Amsterdam omschreef men de inzenders in 1888 als 'moeders met kinderen op den arm, ambachtslieden, jonge meisjes en oude besjes'. Ook uit berichten voor andere plaatsen blijkt dat de aanhang van Floralia bestond uit kinderen en volwassenen van elke leeftijd. In Zwolle hadden de vrouwen misschien de overhand en in Rotterdam sinds het eind van de jaren zeventig de schoolkinderen. Ook in Amsterdam signaleerde de vereniging sinds het begin van de jaren tachtig een toenemende belangstelling voor Floralia bij kinderen.

Degenen die zich bij de commissies aanmeldden, beantwoordden nageenough overal aan het beeld dat deze zich van de doelgroep van Floralia hadden gevormd. 'Voor zover wij konden nagaan behoorden allen tot die klasse van menschen, op wie wij het oog gehad hadden', deelde de Groningse vereniging mee. Ook in Leiden behoorden de aanvragers 'op enkele uitzonderingen na allen tot den werkenden stand'. In Den Haag moest de commissie in 1893 echter vaststellen 'dat de planten voornamelijk in handen zijn van de meer goede burgers en weinig in die der mindere klasse'. Of en in hoeverre dit verschijnsel zich ook in de andere plaatsen heeft voorgedaan, valt zonder het eerder geschetste onderzoek naar de achtergrond van de aanvragers niet te beoordelen. Het moet echter vrijwel uitgesloten geacht worden dat de genoemde inwoners van Den Haag gedreven werden door de behoefte om deel te nemen aan de Floralia-tentoonstelling. Veeleer openbaarde zich hier voor de verenigingen een ook elders voorkomende kwaal, die in de opzet van Floralia lag besloten.

Vrijwel alle verenigingen werden onaangenaam getroffen door het feit dat er aanzienlijke verschillen bestonden tussen de aantallen planten die aangevraagd en die uiteindelijk ingezonden werden op de tentoonstelling. In Utrecht vond men dit 'recht jammer', in Leeuwarden 'zeer onaangenaam' en in Amsterdam achtte men dit in 1878, toen minder dan de helft van de afgegeven planten werd ingeleverd, 'voorzeker een bedroevend verschijnsel',

waaruit men concludeerde

dat de pogingen door ons in het werk gesteld, om het kweken van planten onder de Volksklasse te bevorderen, door velen, op zijn zachtst uitgedrukt, niet worden gewaardeerd en alzoo het doel dat wij ons voorstellen op schromelijke wijze wordt tegengewerkt.

Ook het jaar daarop kwamen in Amsterdam 250 mensen, die ongeveer 1500 planten hadden afgenomen, niet opdagen. Het was ook elders niet ongewoon, dat de verenigingen de helft tot tweederde van het aantal aanvragers niet meer terugzagen. Toen in Middelburg in 1883 van de 446 mensen die plantjes hadden gekregen er 433 inzonden naar de tentoonstelling, werd dit als 'stellig zonder weergade in de jaarboeken van Floralia' beschouwd. In Groningen sprak voorzitter Van Gilse in 1880 onomwonden zijn ergernis uit over 'de lautheid en de flautheid' van degenen, die hun plantjes niet naar de tentoonstelling brachten. Welke reden konden deze aanvragers van plantjes daarvoor gehad hebben?

In Amsterdam schreef men deze houding bij een deel van de doelgroep toe aan het afschaffen van de zeer in de smaak gevallen kinderfeesten, waartoe de inzenders vrije toegang hadden. Daarin zag men 'een bewijs, dat het kweken van planten bij de meesten niet het doel, maar allengs bijzaak dreigde te worden'. In Rotterdam en in Assen werd in de jaren negentig dezelfde verklaring gegeven. Ik kom daar nog op terug. Het is ook mogelijk dat de discrepantie tussen de verwachtingen van de verenigingen en de denkbeelden van de mensen op wie zij richtten op een ander vlak lag. Vanuit het gezichtspunt van de laatstgenoemden bood Floralia de gelegenheid om eenvoudig tegen gereduceerde prijs aan plantjes te komen. Daarvan zullen velen dankbaar gebruik gemaakt hebben, zonder zich veel gelegen te laten liggen aan de reden voor dit prijsverschil. In Groningen kon men in 1880 alleen maar vaststellen: 'Zoo echter mist onze vereeniging haar doel'. Ook de eerder genoemde bestemming van de plantjes in Den Haag zou in dit licht gezien kunnen worden. Coronel had er al voor gewaarschuwd 'dat de meerderen soms voor hunne minderen lieten inschrijven, en de baas zodoende op een goedkope wijs aan een heele collectie fraaie planten kwam'. In Dordrecht trachtte men in 1885 dit euvel te bestrijden door de prijs van de plantjes te verhogen van 5 naar 7 1/2 cent; bij inlevering van de volgroeide plant op de tentoonstelling kreeg de inzender deze 2 1/2 cent weer terug. Het gevolg van deze beslissing, en tevens een bewijs voor de juistheid van de vermoedens over de ware aard van de belangstelling voor de Floralia-plantjes, was echter dat het aantal aanvragen met de helft afnam. In Sneek gebeurde in 1892 hetzelfde. Toch is het niet onmogelijk dat hierbij niet alleen geldelijke overwegingen meespeelden. Want

door een lid van de Sneeker vereniging werd deze regeling 'een beleediging voor den minderen stand genoemd'. Mogelijk werd dit ook door de doelgroep zo opgevat.

Maar men sloot het niet uit dat de kwekers ook te goeder trouw konden zijn. De door de bloemist geleverde stekjes konden van onvoldoende kwaliteit geweest zijn. De planten konden op de verkeerde wijze of in onvoldoende mate zijn verzorgd en het was mogelijk dat de planten niet gegroeid waren, 'om de eenvoudige reden dat geen zonlicht in de benauwde woning kon binnendringen'. Tijdens huisbezoek was in Amsterdam gebleken dat sommigen hun potten niet naar de tentoonstelling brachten omdat zij juist teveel aan hun planten gehecht waren. Zij waren bang dat zij na afloop van de tentoonstelling de verkeerde planten zouden terugkrijgen of dat de planten, wanneer de tentoonstelling in de open lucht werd gehouden, te lijden zouden hebben van regen of wind. De bestuursleden van Floralia waren hierdoor zo getroffen, dat zij deze mensen als 'de beste en knapste kwekers' beschouwden. Wat leek als een nederlaag, kon zo alsnog als een overwinning van de Floralia-gedachte worden geboekt. Ook kreeg men wel te horen, zoals in Amsterdam: 'Och Mijnheer, we vonden ze niet zoo mooi om ze allen op de tentoonstelling te brengen'. Het is niet uit te sluiten dat dit gevoel, de overtuiging 'dat hunne planten niet mooi genoeg waren om op eene tentoonstelling te prijken', niet alleen voortkwam uit 'bescheidenheid', zoals men in Enschede meende, maar ook uit een juiste inschatting van het tweederangs karakter van de Floralia-tentoonstellingen, waartoe men zich niet wilde lenen. Anderen zonden niet in omdat één van hun planten het niet gehaald had, of omdat ze verwachtten toch geen prijs te halen. Dat planten mislukt konden zijn, bijvoorbeeld door een te hete zomer, was een reële mogelijkheid, al ontkomt men niet aan de indruk dat dit dikwijls een gelegenheids- of zelfs verlegenheidsverklaring was van de verenigingen. Want men was er zich van bewust dat men eigenlijk niet wist waarom door sommigen niet ingezonden werd op de tentoonstelling. In bijvoorbeeld Leiden, Groningen en Amsterdam werd dit openlijk erkend. In Utrecht kon men in 1878 alleen maar zeggen: 'Het moet inderdaad een samenloop van allerlei ongunstige en ongelukkige omstandigheden geweest zijn'.

Ondanks deze moeilijkheden werden altijd nog tientallen, honderden of in grotere plaatsen in de eerste jaren zelfs duizenden potten met opgekweekte planten ingezonden op de Floralia-tentoonstelling. Deze werd altijd gehouden in de tweede helft van augustus of in de maand september. Coronel wees er op dat dit 'voor in huis gekweekte planten in den regel wel wat laat is, om bloeiende planten te leveren'. In de grotere steden duurde de tentoonstelling

„FLORALIA”
 onder bescherming van
 Mevrouw DE VRIES VAN HEYST en
 van den EdelAchtbaren Heer Burgemeester.
Zondag 7 September,
 ten 22de ure:

Opening der Tentoonstelling,
 in de Concertzaal van Stads Doele;
 van 2-4 ure:

Concert in den Tuin,
 door de Muziekvereniging „De Delftsche Harmonie.”
 Ten 6 ure:

PRIJSUITDEELING.
 Van 7-10 ure:

Concert in den Tuin,
 door de Muziekvereniging „De Delftsche Harmonie.”
 Ten 8 ure:

Dissolving Views in den Tuin;
 DAAENA:

VUURWERK.

Tot de Tentoonstelling hebben *vrijen toegang*:
 1°. de Inzenders;
 2°. allen, die door bijdragen „Floralia” hebben
 gesteund.
 Toegang voor het publiek 10 cents per persoon.

Floralia Delft 1879

doorgaans drie of twee dagen, in de kleinere (en later ook wel in de grotere plaatsen) twee dagen of één dag. Omdat degenen die werkten – de belangrijkste doelgroep van Floralia – alleen op zondag vrij hadden, viel één van de tentoonstellingsdagen meestal ook op deze dag. In een aantal plaatsen, zoals Middelburg, Goes, Tholen, Winterswijk en Aalten, werd de zondag juist gemeden en hadden de tentoonstellingen op een woensdag en/of donderdag plaats. Daarmee gaven deze verenigingen blijk van een goed inzicht in de mentaliteit van degenen die zij wilden bereiken. In omgekeerde zin bleek dit in 1894 in Zierikzee, waar door middel van een ingezonden brief in de *Zierikzeesche Nieuwshode* werd geprotesteerd tegen het plan om de tentoonstelling op een zondag en maandag te houden. De schrijvers gaven te kennen dat

zij ‘eene andere meening over de viering van den sabbat’ hadden en niet wensten ‘dat de Zondag aan tentoonstellingen etc. gewijd wordt’. Bleef de vereniging bij haar voornemen, dan konden zij geen lid blijven van Floralia. Teleurgesteld verweeten zij het bestuur in strijd te handelen met de bij de oprichting gedane uitspraak ‘dat dit nu eens eene vereeniging was, waarvan ieder lid kon zijn’. De redactie van de krant wees er niet ten onrechte op dat de tentoonstelling ook maandag geopend was. In veel plaatsen werd de tentoonstelling gehouden in de zalen of de tuin van een sociëteitsgebouw. Ook dat moet voor mensen met behoudende godsdienstige opvattingen een drempel zijn geweest om deel te nemen aan Floralia. In Zierikzee werd bijvoorbeeld benadrukt dat de tuin waar de planten te zien waren te bereiken was zonder dat men de sociëteit zelf hoefde te betreden. Op de betekenis van deze godsdienstige gevoelens voor de reactie op Floralia bij de doelgroep kom ik nog terug.

De opening van de tentoonstellingen lieten de verenigingen niet onopgemerkt voorbijgaan. Die bood immers een belangrijke gelegenheid om aan het streven van Floralia meer bekendheid te geven. In veel plaatsen vonden zij, althans gedurende de eerste jaren dat de tentoonstellingen gehouden werden, de burgemeester bereid die handeling te verrichten. Elders woonde de burgemeester de opening bij, evenals soms enkele wethouders, de gemeentesecretaris, leden van de gemeenteraad, een enkele maal de commissaris des konings, en ‘dames en heeren genoodigden’ in het algemeen. Uit de aanwezigheid van deze publieke figuren blijkt duidelijk het belang dat in de maatschappelijke bovenlaag vooral in de eerste jaren aan Floralia werd gehecht. De leden en donateurs van de Floralia-verenigingen en inzenders hadden uiteraard eveneens toegang tot de openingsplechtigheid.

Een dergelijke samenkomst van mensen van verschillende komaf, in één ruimte verenigd voor een gemeenschappelijk doel, was weliswaar geen ongevoel, maar toch nog altijd een bijzonder verschijnsel. Een enkele maal komt tot uitdrukking dat dit misschien niet voor iedereen altijd even gemakkelijk was. In Rotterdam had een bestuurslid in 1877 kritiek op het officiële karakter van de opening, waardoor de aanwezige arbeiders, om wie het toch te doen was, te zeer in de schaduw gesteld werden. En in Leiden liet men in 1876 tot de opening geen betalend publiek toe, om de indruk weg te nemen dat het eigenlijk om ‘een feest voor meer gegoeden’ zou gaan. Door de in later jaren afnemende belangstelling vanuit de bovenlaag was een dergelijke bezorgdheid steeds minder nodig.

Wat stond de bezoekers na de opening te wachten? Hoe zagen de tentoonstellingen er uit? Niet als de in deze tijd veelgehouden planten- en bloemen-

tentoonstellingen waar het publiek bijzondere, exotische gewassen kon zien, gekweekt door vaklieden of welgestelde liefhebbers. Daarmee konden en wilden de Floralia-verenigingen ook niet wedijveren. 'Die een expositie in den gewonen zin verlangt, ga daar niet heen' adviseerde het tuinbouwblad *Sieboldia*. Er waren, weliswaar in grote aantallen, slechts eenvoudige, bekende soorten bloemen en planten in potten te zien, van een beperkt aantal variëteiten. De meeste verenigingen lieten na enige tijd behalve de planten opgekweekt uit de in het voorjaar uitgereikte stekken, ook overgehouden, meerjarige planten tot de tentoonstellingen toe. Enerzijds 'omdat deze meestal grotere planten aan het geheel een flinker voorkomen geven', anderzijds omdat de kwekers op deze oudere planten 'terecht fier' waren. Het aanmoedigen van het verzorgen van deze planten strookte met de doelstelling van de Floralia-verenigingen en zij loofden daar dan ook in een aparte categorie eveneens prijzen voor uit. Gravures of foto's zijn, voor zover mij bekend, van negentiende-eeuwse Floralia-tentoonstellingen niet bewaard. Men kan zich daarvan alleen een beeld vormen aan de hand van beschrijvingen. Daaruit blijkt dat de bloempotten doorgaans opgesteld stonden op lange tafels of in de open lucht op de grond waren geplaatst. De planten van iedere inzender stonden bij elkaar, om de beoordeling te vergemakkelijken. Wanneer iemand een prijs had behaald, werd dat aangegeven met een in de pot geplaatst gekleurd kaartje. Boeiend kon een dergelijke verzameling planten moeilijk genoemd worden. In Rotterdam meende iemand in 1876 zelfs dat de opstelling 'meer van een bloemenmarkt dan van een bloemententoonstelling' weg had.

De eerste mogelijkheid om van de tentoonstelling iets aantrekkelijks voor de bezoeker te maken bestond in het aanbrengen van een zekere artistieke ordening in de hoeveelheid potten. Ze konden gegroepeerd worden tot bloemperken of bijvoorbeeld geplaatst worden op een pyramidevormig stellage. Ook kon de tentoonstellingsruimte versierd worden met allerlei attributen zoals vlaggen, guirlandes, spiegels, wapenborden, spreuken als 'Geen strijd, geen kroon', een fontein of een aquarium, een grot of een prieeltje, beelden van Flora en Ceres, Lente en Herfst, en borstbeelden van koning Willem III, koningin Sophie en later koningin Wilhelmina. Tenslotte werd door de verenigingen aan hun leden, aan bekende, dikwijls adellijke, bloemenliefhebbers of aan bloemisten verzocht om inzendingen 'ter opluistering'. Dat waren planten, en ook wel palmen en varens, bloemstukken en bouquetten, die niet konden meedingen of naar andere prijzen dan naar die voor de eigenlijke inzendingen waren uitgeloofd. Al moest er soms herhaaldelijk en nadrukkelijk om gevraagd worden, deze inzendingen kwamen meestal wel, in Arnhem bij-

voorbeeld van 'eigenaars van buitenplaatsen en verschillende industrieëlen', in Almelo van de graaf van Rechteren en de fabrikant Van Wulffen Palthe. Dit kon men terecht beschouwen als 'een bewijs dat deze tentoonstelling ook in den smaak der meergegoeden is gevallen'. De verenigingen stelden bloemisten bovendien soms in de gelegenheid om ook tuinversieringen, gereedschappen, banken en verschillende typen bloempotten tentoon te stellen. In Tholen werden elk jaar planten gehuurd door de vereniging. Opmerkelijk, en mogelijk onverwacht voor de verenigingen, was dat in verscheidene plaatsen ook door 'werklieden' buiten mededinging planten werden ingezonden. Zij lijken daarmee aan te geven dat zij niet op de door de vereniging bepaalde, maar op hun eigen voorwaarden aan de tentoonstellingen wensten deel te nemen. Anderzijds konden deze inzendingen ook getuigen van instemming met de opzet achter Floralia. In Nijmegen bijvoorbeeld had iemand in 1885 met behulp van boomschors, mos en bloemkoppen de teksten 'Hulde aan het Bestuur van Floralia' en 'Vooruit Floralia en Volksheil' vervaardigd. Uit de beschrijvingen blijkt dat dergelijke als versiering bedoelde inzendingen meehielpen om van de tentoonstellingen een aardig geheel te maken. Regelmatig benadrukken verslaggevers dat de tentoonstellingszaal als in een tuin, 'een lustwarande', was herschapen.

Deze inspanningen konden evenwel niet verhullen dat de Floralia-tentoonstellingen iets tweeslachtigs hadden. Het waren, zoals de *Hoornsche Courant* aan het eind van de jaren zeventig schreef, 'kleine, bijna huiselijke' en 'zeer eenvoudige' tentoonstellingen. Aan de maatstaven die golden voor een reguliere bloemententoonstelling konden zij inderdaad niet beantwoorden. De besturen van Floralia voelden zich dan ook tegenover hun achterban geroepen om te benadrukken dat de tentoonstellingen in twee opzichten daarvan afweken. De tentoonstellingen moesten in de eerste plaats minder op wat zij wel, dan op wat zij niet direct te zien gaven beoordeeld worden. De getoonde planten beoogden vooral getuigenis af te leggen van de tijdens het kweken opgewekte positieve houding en gezindheid bij de inzenders. Volgroeide planten waren daarvan het beste bewijs³³. In de tweede plaats gingen de voorstanders van Floralia er van uit dat tentoonstellingen in deze vorm toegesneden waren op de belevingswereld van hun doelgroep.

Die tentoonstelling, hoe neederig en bescheiden ook, wordt door de deelnemers met niet minder verlangen tegemoet gezien en niet minder hoopvol verbeid dan de schitterende internationale expositien, die uit alle landen der beschaafde wereld zoovele belangstellenden doen samenstromen,

was de overtuiging van Perk. Voor de inzenders was de Floralia-tentoonstelling *hun eigen* tentoonstelling³⁴. Daar konden de kwekers 'de vruchten [van

hun] zorgen en moeite tentoonstellen om door anderen te worden gezien en bewonderd'. De tentoonstellingen dienden ertoe de deelnemers te bevestigen in hun houding en hun zelfvertrouwen te versterken. H. Witte zag in Leiden dat 'velen met jalourschen blik de planten van anderen stonden te begluren' en dat 'anderen fier waren op de hunne'. Daaruit concludeerde hij voorzichtig dat 'zulke momenten voor het volk onvermijdelijk van beteekenis moeten zijn'. Toch achtten de verenigingen daarbij een meer tastbare stimulans, in de vorm van prijzen voor de mooiste planten, niet overbodig.

Want voor de inzenders was de prijsuitreiking misschien wel het belangrijkste moment van de tentoonstelling. Nadat de planten waren ingebracht, toog een jury van onpartijdige deskundigen zoals bloemisten uit een andere plaats, soms aangevuld met enkele bestuursleden van Floralia, aan het werk. H. Witte was overigens tegen een van elders komende jury, die 'met de plaatselijke toestanden geheel onbekend' was. Bij Floralia ging het juist minder om het resultaat dan om de intentie waarmee de plantjes opgekweekt waren. Plaatselijke bloemisten daarentegen 'weten precies op welk standpunt zich tegenover de inzenders te plaatsen'. Een bijzonderheid van de tentoonstellingen van 'Kinder-Floralia' in Stavenisse omstreeks de eeuwwisseling was dat het de bezoekers waren die mochten bepalen welke planten de mooiste waren. Gezien alleen al de grote aantallen inzendingen stond de jury voor een niet geringe taak. Uit enkele plaatsen is bekend hoe zij te werk gingen. In Middelburg maakte ieder jurylid eerst een grove selectie tussen de planten die wel en die niet in aanmerking kwamen voor een prijs. Van de planten die door meer dan één jurylid waren verkozen, stelde men vervolgens een rangorde op. In Tholen gaf de jury aan iedere plant een cijfer tussen 1 en 10. De beoordelingen door de verschillende leden werden bij elkaar opgeteld en daaruit resulteerde vanzelf de gewenste volgorde.

Men lette bij de beoordeling, voor zover valt na te gaan, op 'netheid' en op het aantal ingeleverde planten in verhouding tot het aantal aangevraagde. Verder keek men, zoals bijvoorbeeld in Middelburg, naar een 'gezonde, krachtige plant. Niet een groote of lange, maar de kloeke plant heeft de voorkeur'. In Eindhoven dienden de planten 'breed en vol en groot, malsch van blad, rijk aan bloem' te zijn. Negatief oordeelde men over planten waaraan blijkbaar weinig zorg was besteed en daardoor 'wild en onbeschaafd, zwak en ziekelijk' waren, zoals de jury in Dordrecht het omschreef. Duidelijk komt hier naar voren hoe het oordeel over de planten een afspiegeling vormde van een algemener waardenstelsel. Geheel kritiekloos bleef men niet. In de toespraak bij de prijsuitreiking werd bijvoorbeeld in Den Haag 'aan het adres van prutselaars (...) ironisch een hartig woordje toegevoegd'. De anders zo zacht-

moedige Witte vond dat men degenen die hun planten verwaarloosd hadden, moest 'berispen en dan moet zelfs vaak de berisping vinnig zijn, liefst ten aanhooren van anderen'. In Rotterdam werd deze aanbeveling niet nagevolgd. De inzenders werden daar toegesproken op 'de toon, die ons volk gaarne heeft, die feilen weet bloot te leggen zonder te kwetsen'. Wanneer de jury klaar was met haar werk, werden de namen van de winnaars bekend gemaakt in een 'lijst van bekroonden', die in de zaal werd opgehangen. Deze lijst was soms ook los te koop en werd vrijwel altijd in de plaatselijke kranten afgedrukt. Al direct na de opening van de tentoonstelling gingen de inzenders kijken hoe zij het er van af gebracht hadden. Uit 'menige kindermund' kon men dan horen: 'Zie moeder! daar staat onze fuchsia met een bordje van den eersten prijs, – of Vader! mijn geranium is toch de mooiste van de hele boel!'. Anderszijds moesten de bestuursleden zich soms 'menigen smalenden uitval' laten welgevalen van mensen die zich te kort gedaan achtten.

Evenals de opening was de prijsuitreiking een enigszins plechtige gebeurtenis. Daaraan voorafgaand hield een feestredenaar, meestal de voorzitter van Floralia, een bestuurslid of een bekende plaatselijke persoonlijkheid, een toespraak, waarin nog eens gewezen werd op het doel en het belang van Floralia. In Den Haag sprak bijvoorbeeld dr. Jan ten Brink over de rol 'door de bloemen in de geschiedenis en literatuur vervuld'. Een terugkerend onderdeel daarin was eveneens de oproep aan degenen die geen prijs hadden gewonnen om niet ontmoedigd te raken. Niet iedereen kon nu eenmaal een prijs winnen en het uitblijven van een bekroning betekende geenszins een teken van afkeuring. Zo toonde in Assen oud-burgemeester jhr. Van der Feltz begrip 'voor de niet-bekroonden, die wellicht met niet minder zorg hunnen bloemen hadden gekweekt, maar wier woningen bij gebrek aan zonneschijn en lucht minder voor bloemencultuur geschikt zijn of die hunne zorgen aan een talrijke kroost moesten besteden'. Dr. H.U. Meijboom, predikant in dezelfde plaats, bracht later eveneens naar voren dat de prijswinnaars 'niet zoo heel veel verdienstelijker (waren) dan de anderen. Zij hebben ongetwijfeld ook wat meer geluk gehad'.

Eerder kwam al ter sprake dat het kweken van planten en de tentoonstellingen niet het eigenlijke doel van de Floralia-verenigingen uitmaakten. Het ging hen om de bevordering van de daarachterliggende waarden en gevoelens. In dit licht zagen zij ook de uitreiking van prijzen. De sprekers relativereerden de betekenis daarvan nadrukkelijk, door er op te wijzen dat deze niet gegeven werden als beloning voor het opkweken. 'Die belooning hebt gij in de zelfvoldoening, die de ontwikkeling van het jonge plantje schenkt. Maar de u toegewezen prijs, hij worde u een herinnering en een aanmoediging', zei

Getuigschrift Floralia Leiden

de voorzitter van de Groningse Floralia. Hij nam bijna letterlijk de woorden over die zijn Amsterdamse collega Perk enkele jaren eerder bij dezelfde gelegenheid had gesproken. Het is nauwelijks voorstelbaar dat een dergelijk gezichtspunt door de inzenders werd gedeeld. In Leiden toonde H. Witte zich hiervan bewust. Hij meende dat de vereniging moest beseffen 'met welke menschen men te doen heeft; immers er zijn erbij voor wie een bekrooning als deze van ongeloofelijke waarde is'. Vervolgens werden de prijzen door de spreker, door de voorzitter van Floralia of, zoals in de eerste jaren in de meeste plaatsen, door de burgemeester aan de winnaars overhandigd. In Middelburg deed burgemeester jhr. mr. J.W.M. Schorer dit in 1879 met te meer plezier, omdat hij naar eigen zeggen 'persoonlijk zeer veel belang stelt in het kweken van bloemen'.

Waarschijnlijk werd op dit moment de spanning die er mogelijk tussen bestuur en inzenders bestond gebroken en was er zelfs plaats voor een zekere hartelijkheid en ongedwongenheid. In 1874 verliep de prijsuitreiking in Amsterdam in een sfeer van 'gulle vrolijkheid' en ook in de jaren tachtig had deze volgens het bestuur het karakter van 'een recht gezellige huisselijke partij'. In 1885 tilde de voorzitter de jongste prijswinnaar in Amsterdam, een jongetje van een jaar of vijf, tot groot plezier van de aanwezigen in de lucht. Men was als het ware even onder elkaar. Na afloop van de prijsuitreiking sprak een van de bekroonden het bestuur van Floralia soms toe om het te bedanken voor de prijzen, voor het 'nuttig vermaak' hen verschaft of voor het bestaan van Floralia in het algemeen. In Amsterdam drukte de voorzitter in 1884 de spreker daarop onder het 'luid gejuich der menigte' de hand. In Den Bosch werd overigens het dankwoord jarenlang door dezelfde persoon uitgesproken. Deze dankbetuigingen, hoezeer ook op maat gesneden van het verwachtingspatroon van de organisatoren³⁵, behoren tot de schaarse getuigenissen die iets zeggen over de houding van de doelgroep tegenover Floralia.

Er werden drie soorten prijzen gegeven: een geldbedrag, voorwerpen of een getuigschrift. Het getuigschrift was doorgaans de enige prijs voor degenen die een lagere prijs hadden gewonnen, terwijl de anderen deze als toegift kregen. Coronel vond het getuigschrift eigenlijk de belangrijkste prijs. Met het uitdelen daarvan moest men niet zuinig zijn, want het had een blijvende waarde, 'terwijl het geld slechts bij enkelen nuttige toepassing vindt'. Van de duizenden getuigschriften die moeten zijn uitgereikt zijn voorzover ik weet alleen die van de Leidse en Rotterdamse Floralia's bewaard zijn gebleven (zie afbeeldingen op blz. 48 en 50)³⁶. De geldprijzen bestonden uit bedragen van ten hoogste tien gulden en van ten minste een kwartje. Amsterdam gaf het

Uitgereikt aan:

Namens het Bestuur:

September 1879

R. Meent President
J. M. M. M. M. Secretaris

Getuigschrift Floralia Rotterdam

voorbeeld, later in enkele andere plaatsen nagevolgd, om de geldprijzen in de vorm van een spaarbankboekje te geven. Daarmee hoopten de verenigingen de spaarzin op te wekken. Dat zij daar niet veel vertrouwen in hadden, bleek al uit de uitspraak van Coronel. De Middelburgse vereniging ging zelfs bij de bank na of de prijswinnaars hun geld op de rekening lieten staan. Wanneer

iemand in de loop van één verenigingsjaar iets aan het uitstaande bedrag had toegevoegd, beloofde de vereniging dit met een bijschrijving van een gulden. De prijzen in voorwerpen, in sommige plaatsen vooraf te bezichtigen, bestonden steeds uit huishoudelijke of siervoorwerpen. Hiermee was het mogelijk een van de doelstellingen van Floralia, de bevordering van de huiselijkheid, te ondersteunen. Het kwam wel voor dat planten of bloempotten werden gegeven, maar deze prijzen vormden zeker geen meerderheid. Ook hieruit valt weer af te leiden dat het planten kweken niet de hoofdzaak was bij Floralia. In Winterswijk mochten de winnaars zelf een keuze maken uit de beschikbare prijzen, in andere plaatsen werden ze willekeurig toegewezen. Dat kon aanleiding geven tot grote hilariteit. In Middelburg bijvoorbeeld klonk in 1879 'menige vroolijke lach door de zaal wanneer een gril der fortuin aan eene vrouw een kistje sigaren of een tabakspot deed ten deel vallen of aan een knaap een koffiekannetje of een stel tafelborden schonk'. In Tholen had men in 1895 blijkbaar minder gevoel voor humor, want het bestuur zag zich genoodzaakt te verklaren dat het bij de toekenning van de prijzen niet de minste 'nevenbedoelingen' had gehad, 'zoodat niemand zich kleingeestig beleedigd mag achten, wanneer hem iets toegekend wordt, wat niet bijzonder in zijn smaak valt'. Medailles werden alleen in Delft ieder jaar als 'eere-prijzen' uitgereikt, door de *Delftsche Werkmansvereniging*. Elders gebeurde dat slechts incidenteel. Om tegemoet te komen aan klachten dat steeds dezelfde mensen een prijs behaalden, werd in enkele plaatsen de wedstrijd na enige tijd gesplitst in twee klassen: voor degenen die nog nooit en voor hen die in de onmiddellijk voorafgaande jaren al eerder een prijs hadden gewonnen. In Groningen, Aalten, Eindhoven en Zierikzee kregen alle inzenders die de tentoonstelling bezochten een lot voor een tombola, zodat degenen die geen prijs hadden gekregen toch nog een kans hadden om iets te winnen. De prijzen werden bekostigd uit de financiële middelen van de verenigingen, in enkele plaatsen daartoe versterkt met een subsidie van de gemeente. Bovendien deden de verenigingen een beroep op welgestelde inwoners en winkeliers om prijzen te geven. De arbeiders van de fabrieken van Elias in Strijp en van Schröder in Eindhoven die bij Floralia een prijs hadden gewonnen, kregen in 1887 van hun werkgevers nog een extra prijs.

Behalve voor de inzenders, de leden en de donateurs van de Floralia-verenigingen waren de tentoonstellingen ook voor het publiek tegen betaling toegankelijk. Door de organiserende verenigingen werd aan de komst daarvan grote waarde gehecht, omdat dit voor de inzenders een belangrijke waardering van hun inspanningen zou betekenen. Gedurende de eerste jaren trokken de tentoonstellingen in bijvoorbeeld Middelburg en Rotterdam meer

Floralia Eindhoven.
4e Jaarlijksche
TENTOONSTELLING,

op **Zondag 14 September 1890,**
in de Zaal der

KK. Harmonie „Apollo's-Lust”,
van 12 tot 4 uur.

Toegang vrij voor Inzenders en Honoraire Leden
van »Floralia» met hunne Dames, en verder voor
eenieder tegen betaling van 25 cents per persoon.

's Namiddags ten 4 ure precies,

GROOTE TOMBOLA,
waarvoor aan elken inzender van Floralia-Stekken
gratis een Lot zal worden uitgereikt.

's Namiddags ten 5 1/2 ure,

BUITENGEWOON CONCERT,
door de **KK. Harmonie Apollo's-Lust.**

Gedurende het Concert

Plechtige Prijsuitdeeling.

OPLATEN VAN LUCHTBALLONS,
BENGAALSCH VERLICHTING, VUURWERK.

Toegang Vrij: 1o. Voor Inzenders. 2o. Voor
Honoraire Leden van »Apollo's Lust» en »Floralia»
met hunne Dames. 3o. Tegen vertoon van een
toegangsbevijs der Tentoonstelling.

Inlevering der Stekken,

op **Zaterdag 13 September,** 's nam. 4—8 uur.

Afhaling der Stekken,

op **Maandag 15 September,** 's nam. 4—8 uur.

Voor de fraaiste stekken worden minstens 25
prijsen in geld beschikbaar gesteld.

Namens het Bestuur,

J. RIJKE, President.

LOUIS REDELE, Secretaris.

Het Bestuur van »Floralia» noodigt belangstel-
lenden beleefdijk uit tot het inzenden van Bou-
quetten, Bloemen, Sierplanten, enz., ter opluistering.
Ook zal elk geschenk voor de te houden Tombola
dankbaar worden aanvaard.

Floralia Eindhoven 1890

dan duizend belangstellenden, in Leeuwarden, Delft en Den Haag zelfs meer dan drieduizend. Elders, en ook later in genoemde plaatsen, kwam het aantal bezoekers meestal niet boven de vijfhonderd uit. Al in 1877 was het Coronel opgevallen dat de grote steden zich naar verhouding bepaald niet konden

beroemen op de meeste bezoekers. 'En dat laat zich verklaren, omdat daar zooveel gelegenheid is om uit te gaan, dat het groote publiek zich om zulk eene tentoonstelling niet veel bekommert'. In de loop der jaren daalde het aantal betalende bezoekers bijna overal gestaag. In Amsterdam trok de tentoonstelling bijvoorbeeld in 1889 nog maar 110 betalende bezoekers, in Rotterdam in hetzelfde jaar zelfs niet meer dan tien en in 1894 vijftientig. In Middelburg verbaasde de organiserende vereniging zich daarover in 1891 niet: 'de belangstelling is niet zoo groot als in het begin en geen wonder, wanneer men bedenkt, dat het uit den aard der zaak, ieder jaar bijna hetzelfde is'.

Belangrijker nog dan een antwoord op de vraag hoeveel mensen de tentoonstellingen bezochten is het te weten hoe dit publiek sociaal was samengesteld. Kwamen mensen uit andere maatschappelijke lagen dan die van de inzenders op deze tentoonstellingen af? In sommige beschrijvingen wordt de indruk gewekt dat een vorm van sociale integratie inderdaad werd bereikt. De tweede dag van de tentoonstelling in Amsterdam werd in 1888 bezocht door 'veel bezoekers van allerlei rang en stand'. Ook in het kleine Aalten was in hetzelfde jaar 'de bloemententoonstelling een feest, waar de verschillende standen elkander ontmoeten'. Elders wordt er daarentegen op gewezen hoe moeilijk het was, of werd, om de leden en donateurs van Floralia, en het publiek in het algemeen, te bewegen om de tentoonstelling te bezoeken. 'Jammer voorwaar dat de hoogere standen onder de bezoekers zoo weinig waren

FLORALIA. -- ZIERIKZEE.

TENTOONSTELLING Zondag 5
Sept., van 10 tot 5 uur en Maandag
6 Sept., van 12 tot 4 uur.

Prijsuitdeeling Zondag 5 uur.

Toegang tuin van den heer VERWER, (achterdeur):
voor de leden met ééne Dame-huisgenoot; meerdere
dames 10 cent; niet-leden 20 cent. **Vrije**
toegang voor min- en onvermogensden.

INZENDING VAN PLANTEN: Zaterdag van
12 tot 2 uur.

TERUGHALEN: Maandag tusschen 5 en half-7
's avonds.

Elk lid dat de Tentoonstelling bezoekt,
krijgt een lot in de Tombola.

Deze loten zijn ook verkrijgbaar voor
niet-leden tegen betaling van 25 cents.

Floralia Zierikzee 1897

vertegenwoordigd', klaagde de verslaggever die de tentoonstelling in Almelo in 1897 bezocht. In Eindhoven was in 1894 'het getal belangstellenden uit de burgerij en de gegoede klasse gering'. Ook in Winterswijk vond men in 1889 dat 'de leden der vereeniging en het overige publiek wel wat meer belangstelling konden toonen'. Men wenste zich blijkbaar, buiten de context van opening of prijsuitreiking, niet graag met het volk in één ruimte te bevinden. In Rotterdam zag de secretaris van Floralia in 1888 in de geringe belangstelling van zijn medebestuurders voor de tentoonstelling zelfs aanleiding om ontslag te nemen. In Amsterdam meende het bestuur 'de weinige belangstelling van de zijde der leden, donateurs en donatrices der Vereeniging Floralia' in hetzelfde jaar maar aan het slechte weer te moeten toeschrijven.

De eenzijdige samenstelling van het publiek op de tentoonstelling werd verder bevorderd door de verschillen in entreprijzen op de verschillende dagen. Op zondag bedroeg deze in alle plaatsen in de onderzochte periode 10 cent – volgens Coronel was dit 'den eigenlijken volksdag' –, op de daaropvolgende of daaraan voorafgaande dagen 25 cent. Om er voor te zorgen dat 'het netter publiek niet worde afgeschrikt' konden in Rotterdam de leden en donateurs met hun echtgenoten de tentoonstelling in 1890 gedurende enkele uren zelfs gescheiden van de inzenders en het overige publiek bezichtigen; van deze gelegenheid werd echter 'slechts een zeer matig gebruik gemaakt'. Ook in bijvoorbeeld Bergen op Zoom, Enkhuizen en Zwolle was de tentoonstelling in de jaren tachtig en negentig voor de inzenders gedurende enkele uren niet toegankelijk. In Den Haag kwam de houding van het bestuur van Floralia tegenover de inzenders treffend tot uiting toen de koningin in 1876 de tentoonstelling bezocht. Al kwam de vorstin om blijk te geven van haar 'liefde voor de volksklasse', zoals *Het Vaderland* schreef, met de inzenders, de werklieden, kwam zij niet in contact. Alleen de bestuursleden werden aan haar voorgesteld. Naar aanleiding hiervan werd in *Sieboldia* opgemerkt: 'Het eigenaardig karakter van zulk een tentoonstelling verloor daardoor veel'. Als een andere aanwijzing voor de houding tegenover het publiek zou men het gegeven kunnen zien dat in enkele plaatsen de politie door het bestuur gevraagd werd toezicht te houden op de tentoonstelling. Gratis toegang tot de tentoonstelling hadden in enkele plaatsen de wezen en de bewoners van verschillende tehuizen.

Tijdens de openingstijden zorgde een strijke meestal gedurende enige tijd voor achtergrondmuziek. Bovendien werden op de tentoonstellingsdagen vanwege Floralia vaak nog verschillende concerten, matinées en soirées, gegeven door een plaatselijk of van elders afkomstig muziekkorps. Dat gebeurde enerzijds omdat zonder muziek een feest niet goed denkbaar was, an-

Vereeniging: „**FLORALIA**” te Arnhem.

TENTOONSTELLING

ONDER MEDEWERKING VAN DE
Afdeling „ARNHEM” der Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde, op
Vrijdag, Zaterdag en Zondag 15, 16 en 17 September 1882,
in een der Zalen en op een gedeelte van het Terrain der
BUITEN-SOCIËTEIT
aan den Utrechtschen Straatweg te ARNHEM.

Donderdag 14 September,
Ontvangst der Planten, van 8 uur voormiddag tot 4 uur namiddag, in bovengenoemd Gebouw.
Vrijdag 15 September,
BEORDEELING,

DAARNA:
PLECHTIGE OPENING DER TENTOONSTELLING ten 1 ure.
Groote Matinée Musicale, van 2 tot 4 uur,
door het Muziekcorps der Rijd. Artillerie,
Kapelmeester de Heer G. JOH. VAN DAM.

Entrée f 0.50 per persoon.
Van 1 tot 2 ure, Ingang DE GROOTE DEUR. Van 2 tot 4 ure, HET GROOTE HEK.

Zaterdag 16 September,
TENTOONSTELLING van 10 tot 4 ure. Entrée f 0.25 per persoon.

Zondag 17 September,
TENTOONSTELLING van 10 tot 1 uur. Entrée f 0.10 per persoon.
, 2 , 4 , , , 0.25 , , met

GROOT HARMONIE-CONCERT
van de ROZENDAELSCHÉ KAPEL,

onder Directie van den Heer J. KILIAN.

Des avonds ten 7 ure, op het met Gas verlichte Feestterrein,
GROOT HARMONIE-CONCERT,
door het Muziekkorps der Rijd. Artillerie,
Kapelmeester de Heer G. JOH. VAN DAM.

(Bij ongunstig weder GROOT STRIJK-ORCHEST in de Groote Zaal.)

Des avonds ten half 9 ure, Uitreiking der PRIJZEN en GETUIGSCHRIJFEN
door den Burgemeester der Gemeente, als Eero-Voorzitter.

Entrée f 0.50 per persoon.
Abonnementskaarten, rechtgevoerd tot de Tentoonstelling en de daaraan verbonden
Muziekuitvoeringen à f 1.00 per persoon te verkrijgen bij den Heer K. VAN DER ZANDE,
Boekhandelaar, Bakkerstraat 72.

Maandag 18 September,
Afgifte van het Ingezondene, van 8 uur voormiddag tot 2 uur namiddag.

Vrijen toegang tot de Tentoonstelling hebben op VRIJDAG en ZATERDAG 15 en 16 September, en op ZONDAG 17 September, van 10 tot 1 uur, de leden van de afdeling „Arnhem” der Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde, op vertoon van hun bewijs van lidmaatschap over het loopende jaar.

Namens het Bestuur der Vereeniging „FLORALIA” te Arnhem,
Dr. J. TH. CATTIE, Voorzitter.
C. NORTIER AZN., Penningmeester.
LOUIS NAGEL, Secretaris.

Arnhem, September 1882.

Floralia Arnhem 1882

derzijds omdat men vond dat er tussen het genieten van muziek en van bloemen een nauwe samenhang bestond: 'harmonie van klanken en harmonie van kleuren, wat gaat er beter samen?'³⁷. Op de Floralia-concerten werden vaak gelegenheidscomposities uitgevoerd, zoals in Delft de *Floralia-wals* van Versteeg, in Amsterdam *De bloemen van Floralia*, op woorden van F.J. Haverkamp en in Den Bosch de *Bloemenwals* van Th. van Wamel. De organisatoren meenden overigens dat ze het publiek het niet te moeilijk moesten maken. In Leeuwarden werden in 1884 aan het begin van de avond eerst nog 'degelijke stukken' uitgevoerd, maar daarna ging men over op een lichter genre. De menigte begon dan mee te zingen en zong zelfs zo luid, dat het orkest overstemd werd. Ook in Rotterdam werden 'vrolijke stukken' ten gehore gebracht, die evenals in Eindhoven 'zeer in de smaak vielen'. In Amsterdam zongen de schoolkinderen op het feest van Floralia in 1884 liederen als de *Zilvervloot*, *Koppelstok* en het *Vlaggelied*, enkele jaren later, 'goed-, rond-Hollandsche liederen, van het bosch en van het veld en van de zee'³⁸.

In verscheidene plaatsen maakten behalve muziekkuitvoeringen nog andere vermakelijkheden, zoals het optreden van een goochelaar of de vertoning van lichtbeelden, deel uit van de Floralia-feesten. In Rotterdam bijvoorbeeld was in 1875 'de optische voorstelling' het 'pièce de résistance' van de feestavond, waarop de toeschouwers regaerden met 'vrolijke, vaak verbaasde kreten'. In Hoorn waren in 1884 'agioscopische wereld-tableaux' te zien. Ook werden wel gedichten voorgedragen of toepasselijke toneelstukken vertoond, zoals *Manus de Snorder* in Amsterdam in 1887. Daarin gooide de hoofdpersoon een jeneverfles aan stukken. In haar jaarverslag vroeg de vereniging zich af 'of ook hij niet in de volgende jaren onder de inzenders van Floralia geteld zal worden'. Een bal of het afsteken van vuurwerk³⁹ vormde meestal de feestelijke afsluiting van de Floralia-tentoonstellingen.

Waarschijnlijk genoten deze feesten van Floralia vooral bij de lagere standen een grote populariteit. Zij kwamen misschien nog meer dan de tentoonstellingen zelf overeen met wat men in de bovenlaag onder 'volksvermaak' verstond, zoals blijkt uit deze beschrijving van het feest in Leeuwarden in 1878: 'In de meeste orde en gepaste vrolijkheid bewogen zich de duizenden van allerlei rang en stand in den Prinsentuin. Ieder besefte, dat ware feestvreugde slechts door ordelijk samenzijn kan worden genoten'. Ook het feest van 1890 was 'een volksfeest in den waren zin des woords'. De volgende anecdote, opgenomen in het jaarverslag van de Amsterdamse Florialiavereniging over 1887/88, illustreert treffend hoe de bovenlaag de verhouding tussen de standen op een gelegenheid als deze zag.

FLORALIA -- AALTEN, 31 AUGUSTUS '87;

geboortedag van H. K. H. Prinses
WILHELMINA der Neder-
landen,

10e Tentoonstelling van BLOEMEN gekweekt door den HAND- WERKSMAN.

Algemeene Vergadering. — Muziek door twee muziekgezelschappen. — Op-laten van Luchtballons. — Gratis loterij voor de inzenders. — Volksconcert door twee muziekkorpsen. — Grootte illuminatie. — Groot vuurwerk met toepasselijke stukken. — Prijsuitdelling. — Bal. — Bengaalsche verlichting van den tuin.

**ENTRÉE: voor alle feesten
voor vreemdelingen f 0.60.**

Extra-trein om 11.25 'savonds
komende van WINTERSWIJK, gaande
naar DOETINCHEM, stoppende aan alle
tusschen liggende stations en halten.

In het hotel »*DE ROSKAM*« zal
op **31 AUGUSTUS**

open Tafel

worden gehouden, tegen **f 2,— per
persoon, met inbegrip van 1/2 fleschje
Wijn**, mits zich anmeldende voor of
op **ZONDAG 28 AUGUSTUS**, bij den
heer K. G. AVENARIUS te Aalten.

Meer omschreven Programma's, zijn,
op franco aanvraag, franco te bekomen
bij het Bestuur.

Het Bestuur van FLORALIA.

Floralia Aalten 1887

‘Ja mijnheer, ziet u, zeide een stoere ambachtsman met een klein meisje op den arm, ‘we hebben van avond zoo’n pret dat ik dacht. – och ik bedoel of u niet eens op wilt steken; ik heb ze expres voor u gehaald!’ De inzender was zoo verheugd en blijmoedig gestemd (...) dat hij even zijn familie had verlaten om die Mijnheer ook ‘n plezier te doen.

Een bijzonderheid van de Amsterdamse, Rotterdamse en later ook de Borsche en Hoornse Floralia waren de speciale kinderfeesten. Daarmee had men een tweeledig doel. Enerzijds hoopte men door middel van de kinderen de ouders voor Floralia te winnen, anderzijds achtte men een kinderfeest een goed middel om, zoals de Rotterdamse vereniging het in 1876 zei, ‘de verschillende standen der maatschappij met elkander in aanraking te brengen en op de minder beschaafden een’ heilzamen invloed uit te oefenen’. Bovendien had in Amsterdam ‘het denkbeeld om aan de zedelijke opvoeding van het volk te arbeiden en te gelijker tijd zijn lichamelijke ontwikkeling te bevorderen, voor velen iets aantrekkelijks’. In Amsterdam konden de kinderen deelnemen aan allerlei wedstrijden, zoals mastklimmen, boegsprietlopen, zaklopen, balwerpen, touwtjespringen, ringsteken en dergelijke, in Rotterdam bood de vereniging enkele jaren het optreden van een goochelaar aan. De kinderen kwamen echter in zo groten getale op de feesten af – in 1874 namen in Amsterdam ongeveer 2000 kinderen deel aan de feesten, die tegen de tienduizend bezoekers trokken – dat de vereniging al na drie jaar gedwongen was daarmee te stoppen. In Rotterdam, waar Floralia in hoofdzaak steunde op de kinderen, beschouwde de vereniging het kinderfeesten als ‘het brandpunt der geheele tentoonstelling’ en hield men ze, met onderbrekingen, gedurende het hele bestaan van de vereniging in stand. In 1881 maakten de kinderen zoveel herrie, dat de bestuursleden maar moeilijk de orde konden handhaven. Zij gaven zich daarom maar ‘herhaaldelijk lucht door het instemmen met de door het orkest ten beste gegeven populaire melodiën’. In Den Bosch werden de kinderen ieder jaar onthaald op chocolade, krentebroodjes en taartjes, die zij consumeerden ‘onder een oorverdovend gejoel, dat niettemin prettig den ouderen, die tegenwoordig waren, aandeed’.

Tussen het houden van bloemententoonstellingen als doelstelling van de verenigingen en de organisatie van de verschillende daaraan verbonden feestelijkheden heeft, zoals eerder al ter sprake kwam, steeds een zekere spanning bestaan. Door de verenigingen werden de feesten als evenementen van de tweede orde beschouwd, enerzijds als ‘hulpmiddelen om beter tot het doel te geraken’, anderzijds als beloning voor het bloemen kweken, in het bijzonder voor hen die geen prijs hadden gekregen. Het is echter niet onwaarschijnlijk dat zij voor de doelgroep nog aantrekkelijker waren dan de deelname aan de tentoonstelling en de daaraan verbonden wedstrijd. In Rotterdam meende een

bestuurslid dat het kinderfeest ‘eigentlich ‘t doel’ van de inschrijvers was. Het is de vraag of de voorzitter van Floralia in Assen niet zijn eigen twijfels probeerde te onderdrukken, toen hij tot de inzenders zei: ‘Ik geloof veilig te kunnen zeggen, dat bij de meesten uwer het niet om het feest noch om de prijzen te doen is, maar dat liefde tot de plant uw drijfveer was’⁴⁰. Tot de feesten hadden de inzenders meestal met één of meer van hun huisgenoten vrije toegang. In Amsterdam bleek de eerste jaren dat niet meer planten gekocht werden dan nodig was om de feesten te kunnen bezoeken. Toen de vereniging deze afschafte, daalde het aantal inschrijvers aanzienlijk. Ook in andere plaatsen deed zich dit verschijnsel voor. Het stabiele maar betrekkelijk geringe aantal inschrijvers in latere jaren werd gezien als een bewijs dat deze kwekers de ware doelstelling van Floralia goed hadden begrepen: ‘thans treden de echte bloemenliefhebbers op den voorgrond’. Het *Algemeen Handelsblad* meende dat hier sprake was van een ‘zuiveringsproces’.

Aan het eind van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig treedt in verscheidene plaatsen een versmelting op tussen de Floralia-tentoonstellingen en de viering van de verjaardag van prinses Wilhelmina. Dit werd vooral bevorderd door de geringe afstand tussen de data van beide feesten eind augustus of begin september. Daarnaast hadden de Floralia-tentoonstellingen – zonder in dit opzicht overigens uniek te zijn – van het begin af aan iets als een ‘nationaal’ karakter. In Hoorn bijvoorbeeld sprak de voorzitter van Floralia in 1882 over de ‘levenskracht’ die de kwekers van de plantjes toonden. Hij hoopte dat die zich ook zou openbaren, ‘in het huis, in de maatschappij, in het vaderland’ en hij besloot zijn rede met de uitroep: ‘Leve het vaderland!’. Het ging Floralia om het aankweken van de ‘oud vaderlandse huiselijkheid’, zoals in Amsterdam in 1884 werd gezegd. In hetzelfde jaar zong men daar ‘rond-Hollandsche’ liederen. Na de prijsuitreiking of ter afsluiting van de feesten werd dikwijls het volkslied gezongen. Vlaggen maakten dikwijls deel uit van de versiering. De band met het koningshuis was van het begin af aan aanwezig. Verschillende leden van de koninklijke familie bezochten de Floralia-tentoonstellingen en door Willem III zou zelfs gezegd zijn dat ‘de Floralia een der beste zaken is die hij kende’. Koning Sophie en later koningin Emma waren beschermvrouwe van Floralia-verenigingen. Op veel tentoonstellingen had het borstbeeld van de koning of de koningin een ereplaats. Tijdens de feesten in Den Bosch werden door de kinderen liederen als *Aan het prinsesje* en *Aan de bloemen* gezongen en werd Wilhelmina ‘de Bloem van Nederland’ genoemd. In dezelfde geest sprak de voorzitter van de Goese Floralia in 1895, toen de tentoonstelling daar deel uitmaakte van de viering van het koninginfeest: ‘Elke deugd vindt haar

beeld in de bloem, in de eerste plaats de liefde. Onder alle bloemen in Nederland is de jonge Koningin zeker de meest geliefde'. Toen in 1893 door het weekblad voor de tuinbouw *Floralia* de goudsbloem uitgeroepen werd tot nationale bloem van Nederland, kregen in Den Bosch de op de tentoonstelling aanwezige 'dames en heeren' door de voorzitter prompt een goudsbloem aangeboden. In Sneek kregen de deelnemers in 1896 eveneens zaad van de goudsbloem uitgereikt. Portretten van Wilhelmina werden in Rotterdam in 1890 en 1891 gegeven aan alle bezoekers van de tentoonstelling en in 1898 in Den Bosch aan de prijswinnaars. In plaatsen als Aalten, Bergen op Zoom en Hoorn gaf de *Floralia*-vereniging zelfs de aanzet tot de plaatselijke viering van koninginnedag. De koninginnelinde in Zierikzee werd in 1898 geplant door de *Floralia*-vereniging. Naar aanleiding van het in 1895 door de vereniging *Vaderland en Oranje* georganiseerde koninginnefeest vroeg de *Leeuwarder Courant* zich af: 'Zou de vereeniging *Floralia* (...) misschien niet hebben bijgedragen tot het leggen van de grondslag waarop 'Vaderland en Oranje' rust?' Bij degenen die zich jarenlang voor *Floralia* hebben ingezet zal daaraan geen twijfel hebben bestaan. Al was hun achtergrond verschillend, tussen de doelstelling van de opkomende oranjebeweging en *Floralia* bestonden enkele duidelijke overeenkomsten, bijvoorbeeld in de maatschappijvisie en in de opvattingen over feest en vermaak. Tegelijk zou men hieruit kunnen afleiden dat men vond dat *Floralia* haar taak had volbracht en enigszins tot het verleden behoorde. Dat was niet zo. Dat aantonen, het schrijven van de geschiedenis van *Floralia* in de twintigste eeuw, vereist een nieuw onderzoek.

IV. Samenvatting en interpretatie

In het voorafgaande kwam herhaaldelijk naar voren dat *Floralia* in het spanningsveld stond tussen twee globaal te onderscheiden typen culturen, die van de liberale burgerij en die van het 'volk'. Meermalen was er sprake van misverstanden, onverwachte reacties of onbedoelde interpretaties. Die kwamen voor een belangrijk deel voort uit de onbekendheid van de bestuursleden met de leefwijze en denkwereld van de lagere standen. Goedkope stekjes werden graag afgenomen, maar voor het tentoonstellen van de planten, waardoor men blijk gaf in te stemmen met de moraliserende doelstelling van *Floralia*, bestond minder belangstelling. Dat de *Floralia*-tentoonstellingen geen echte bloemententoonstellingen waren, kan de doelgroep moeilijk zijn ontgaan. Het is niet onwaarschijnlijk dat de arbeiders meer gehecht waren aan de planten die zij al jaren in huis hadden dan aan de éénjarige planten gekweekt uit de *Floralia*-stekken; pas na enige tijd liet men ook deze oudere planten op de tentoonstellingen toe. Misschien wel tot verbazing van de verenigingen zonden ook arbeiders planten in 'ter opluistering', dus buiten mededinging naar de uitgelopen prijzen. Aan de materiële waarde van de prijzen moest volgens de organisatoren weinig betekenis worden gehecht, maar de kwekers zagen dit waarschijnlijk anders. De verschillende standen naderden elkaar op de tentoonstellingen, maar de grenzen bleven duidelijk gehandhaafd. Tijdens de openingsplechtigheid stonden de kwekers de eerste jaren zelfs in de schaduw van de aanwezige notabelen. Mensen uit de 'arbeidende klasse' werden niet geacht lid van de verenigingen te worden. 'Om verschillende redenen' haalde een voorstel in het bestuur van de Rotterdamse *Floralia* het niet 'om aan het bestuur als onder-commissarissen 12 jongelieden uit den werkenden stand te assumeren, ten einde zodoende te trachten nog meer dan dit tot nu toe het geval schijnt te zijn, de sympathie van den minderen stand voor *Floralia* te winnen'. Of degenen die inzonden op de tentoonstelling niet eerder op de daaraan verbonden feesten afkwamen was een vraag, waarop een bevestigend antwoord moeilijk door de organisatoren vermeden kon worden. Men ontkomt niet aan de indruk dat de verkeerde inschatting waarvan telkens blijk werd gegeven, al in het uitgangspunt van *Floralia* lag besloten: men wilde iets bevorderen dat geen aanmoediging behoeft. Het bezit van planten was immers ook bij het 'volk' zeker geen onbekend verschijnsel, eerder bleek het tegendeel. Daar was men zich van bewust en men zag er juist een rechtvaardiging in van de zin van *Floralia*. 'Juist omdat die belangstelling (voor bloemen) er is, heeft zulk eene vereeniging groote kans van slagen', zei bijvoorbeeld de voorzitter van *Floralia* in Enschede. Nu ging het *Floralia* er

niet zozeer om zoveel mogelijk planten onder de lagere bevolkingsgroepen te verspreiden, maar om hen ertoe aan te zetten deze op te kweken. Daardoor zouden gevoelens worden opgewekt en gedragspatronen aangeleerd, waarmee de arbeiders en indirect degenen die Floralia mogelijk maakten, en daardoor de maatschappij als geheel, hun voordeel konden doen. Dat de ijveraars voor Floralia met dit gezichtspunt betrekkelijk alleen stonden, niet alleen ten opzichte van de doelgroep, maar ook in eigen kring, bleek al in 1878, toen Perk in Amsterdam melding maakte van de vele teleurstellingen in het bestuur van de vereniging. Daardoor zouden zij zich echter niet van hun stuk laten brengen.

Zij weten dat zij arbeiden voor de nog weinig ontwikkelde volksklasse, en getroosten zich dus zeer gemakkelijk miskening van die zijde. En de onverschilligheid of afkeuring van hen, van wie zij iets anders en beters, ten minste waardeering hunner belangelooze bemoeiingen hadden verwacht, ook deze kan hen niet uit het veld slaan.

Met grote doorzettingskracht hebben veel verenigingen jarenlang ondanks deze tegenwerking hun werkzaamheden voortgezet. Zij raakten echter in de jaren tachtig en negentig steeds meer geïsoleerd.

Tegen welke achtergronden kunnen het ontstaan en de vroege geschiedenis van Floralia worden gezien? Voor Löfgren vormt het ideaal van de huiselijkheid, de behoefte aan geborgenheid in het gezin en het verlangen naar de vrije natuur een reactie, met name in de maatschappelijke bovenlaag, op het leven en werken in de grote, industrialiserende steden aan het eind van de negentiende eeuw. Andere auteurs hebben de behoefte aan schoonheid en het streven naar sociale harmonie in hetzelfde licht gezien⁴¹. Dit cultuurpatroon trachtte de burgerij ook de lager geplaatsten op te dringen. Het beschavings-offensief, in het bijzonder de bevordering van de huiselijkheid, kwam volgens Löfgren enerzijds voort uit oprechte zorg van de burgerij voor het welzijn van de lager geplaatsten, anderzijds uit de gevoelde noodzaak om de toenemende sociale spanningen weg te nemen. Als voorbeeld noemt hij de in 1869 in Zweden opgerichte 'vereniging van vrienden van kleine vogels'. Aan het gedrag van deze vogeltjes, met name van de zangvogels, konden deugden als gehechtheid aan één plek, trouw aan één partner en ijver afgelezen worden. De vogeltjes belichaamden de burgerlijke deugden en strekten daardoor tot voorbeeld van de eigen zedelijkheid. Door voor dit soort vogels te zorgen werd men een beter mens. Het ledenbestand van de vereniging bestond uit hoge ambtenaren en zakenlieden: leden van de bourgeoisie die in hun dagelijks leven weinig met dieren in contact kwamen. De vereniging trachtte in het bijzonder op kinderen invloed uit te oefenen. Met dit streven en de zojuist ge-

noemde waarden vallen de doelstelling en de strategie van Floralia vrijwel samen.

Toch doet zich bij de overname van dit verklaringsmodel ten aanzien van Floralia in Nederland een probleem voor⁴². Löfgren benadrukt zelf al dat bijvoorbeeld het verlangen naar de natuur al dateert uit het eind van de achttiende eeuw en in de eerste helft van de negentiende eeuw een bekend verschijnsel was. Kruithof heeft laten zien, dat de deugd van de huiselijkheid door het Nut eveneens al sinds het eind van de achttiende eeuw gepropageerd werd. Davids heeft er op gewezen dat een beschavingsoffensief als dat van de verenigingen tot bescherming van dieren, in de jaren zestig van de negentiende eeuw, in Nederland niet met de processen van industrialisatie en urbanisatie in verband gebracht kan worden, omdat die zich toen nog nauwelijks voordeden. De verklaring die Kruithof voor activiteiten van het Nut heeft gegeven, de vrees voor het uiteenvallen van de samenleving, acht hij op de dierenbescherming evenmin toepasbaar. Zelf zoekt hij de aanleiding tot de oprichting van deze verenigingen in de behoefte in leidende kringen om niet achter te blijven bij het buitenland, waar dergelijke verenigingen al eerder tot stand kwamen. Welke bijdrage kan het onderzoek naar de Floraliaverenigingen aan deze discussie over de verklaring van beschavingsoffensieven leveren?

Ik denk dat het ontstaan van Floralia gesitueerd kan worden op het snijpunt van enkele elkaar versterkende invloeden. Enerzijds was er een traditie, anderzijds een toespitsing daarvan in het begin van de jaren zeventig. De gedachte dat bloemen aanleiding konden geven tot morele bespiegelingen was in de Nederlanden, waar een rijke traditie bestond in het schilderen van bloemstukken, en in Engeland al in de zeventiende en achttiende eeuw ontwikkeld. Bloementoonstellingen, waarop prijzen te winnen waren, kwamen in Engeland ook al in de achttiende eeuw voor. In de eerste helft van de negentiende eeuw bestonden er in Engeland talrijke tuinbouwverenigingen met leden uit de gegoede middenstand waarin aan de beoefening van de tuinbouw ook een morele waarde werd toegekend. In het wereldbeeld van de als het 'Biedermeier' bekend staande cultuurperiode waren de natuur en het huiselijk gezinsleven omstreeks het midden van de negentiende eeuw belangrijke thema's. Bij het overdragen van de daarmee verbonden waarden vervulden bloemen, met name boeken over bijvoorbeeld 'bloementaal', een belangrijke rol. In Engeland waren bloemenboeken een belangrijk onderdeel van de 'Victorian popular culture' terwijl ook de Franse burgerlijke cultuur gedurende de hele negentiende eeuw gekenmerkt werd door een intense 'culte des fleurs'. Voor Nederland kan gewezen worden op de gedichten van

Tollens. Hij schreef bijvoorbeeld een, nog in 1877 door de Middelburgse vereniging aangehaald, *Lied aan de bloemen*, met strofen als: 'Rijkste beeldspraak aller talen, tolken van wat lieflijk luidt, al wat rein is drukt gij uit, al wat schoon is moogt gij malen'. Pogingen van bepaalde verenigingen het volk cultureel te verheffen hadden eveneens al een lange traditie⁴³. Omstreeks de jaren zeventig van de negentiende eeuw kwamen deze verschillende elementen samen en vormde zich een nieuw geheel.

Het ontstaan van Floralia kan niet los gezien worden van de sociale veranderingen in Nederland in deze jaren, van 'de dagen van gisting die wij beleven', zoals in een circulaire ten behoeve van de eerste Floraliatentoonstelling in Amsterdam in 1873 stond. Deze hadden zeker nog niet het karakter en de omvang van die in de laatste twee decennia van de eeuw. Het gaat bepaald te ver ze te etiketteren met de trefwoorden 'urbanisatie' en 'industrialisatie'. Toch deden deze processen zich voor, al is het achteraf gezien in nog bescheiden mate. Belangrijker dan de feitelijke sociaal-economische ontwikkelingen lijken de denkbeelden daarover, die in de jaren zeventig bij een deel van de stedelijke bourgeoisie, in het bijzonder bij de progressief-liberalen, gevormd werden. In de kringen van deze intellectuelen groeide het besef dat de omstandigheden waaronder grote groepen van de bevolking moesten leven en werken onaanvaardbaar waren en zelfs slecht voor de verdere economische ontwikkeling van het land. Zij definieerden de problemen in termen van 'zedelijkheid', waaraan het het volk zou ontbreken. In een toespraak op een Floralia-tentoonstelling in Nijmegen werd bijvoorbeeld gezegd: 'Nijmegen is in groei en ontwikkeling; de stad vergroot zich door uitbouw, maar de bevolking moet in zin tot het schoone en goede en verhevene gelijken tred houden. Daartoe werkt Floralia mede'. Om de lagere standen op een cultureel hoger peil te brengen probeerde men bijvoorbeeld schadelijk geachte gewoonten, zoals het bezoeken van kermissen, de kop in te drukken en daar vermaak van een ander cultureel gehalte tegenover te stellen. Het aanbieden van dit soort 'counter-attractions' acht Yeo kenmerkend voor de jaren 1850-1880 in Engeland. Ook in vele plaatsen in Nederland ontstonden verenigingen voor volksvoordrachten en volksvermaken, die zich deze taak ten doel stelden. De Floralia-verenigingen kwamen, soms letterlijk, uit deze verenigingen voort⁴⁴.

Het idealisme van degenen die zich daarvoor inzetten ging niet zover dat zij de bestaande maatschappelijke verhoudingen ter discussie wilden stellen. Floralia diende de zaak van de 'voortuitgang, maar ook van rust en orde'. De door Kruithof gegeven verklaring voor het beschavingsgoffensief, het streven naar eensgezindheid in de samenleving, blijkt in ieder geval ook voor Floralia geldig. Uit de in hoofdstuk II gegeven uitspraken over de achterlig-

gende doelstelling van Floralia kwam dit al duidelijk naar voren. De arbeiders werden enerzijds aangemoedigd zich cultureel te verheffen, maar dienden anderzijds hun plaats te weten. Snell heeft erop gewezen dat in de Deense huisvlijtbeweging in de vorige eeuw klassentegenstellingen weliswaar werden verdoezeld, maar dat het geenszins de bedoeling was die te doen vervagen. Dezelfde spanning lag ook in een ander opzicht aan Floralia ten grondslag. Floralia bood mogelijkheid voor de arbeiders om zich *zelf* te ontwikkelen, maar de leiding van hogergeplaatsten werd daarbij onmisbaar geacht.

Op het ambivalente karakter van de houding van de burgerij tegenover de arbeiders heeft Löfgren in zijn onderzoek de aandacht gevestigd. Hij wijst er op dat de laatstgenoemden zich daarvan terdege bewust moeten zijn geweest. De terughoudendheid van een deel van de arbeidersklasse ten aanzien van Floralia zou hierdoor verklaard kunnen worden. Ongetwijfeld kwam deze houding in sterkere mate voor bij de meer politiek bewuste arbeiders. Door de Rotterdamse socialist W.P.G. van Helsdingen bijvoorbeeld werd Floralia gerekend tot de 'huismiddeltjes' van de burgerij om verbetering te brengen in de toestand van de arbeiders. Ironisch zei hij: 'De werkman kan een heel jaar turen op een plantje en is dat dan goed gegroeid, dan krijgt hij een rijksdaalder op een spaarbankboekje'. Anderzijds bleek uit de dankwoorden op de tentoonstellingen dat er in de 'arbeidende klasse' ook mensen waren die zich wel konden vinden in de opzet van Floralia. Men zou kunnen veronderstellen dat zij behoorden tot de bovenlaag van de arbeidersklasse of tot de kleine burgerij. 'De fraaiste planten zijn gewoonlijk afkomstig van gezinnen, die nog in andere opzichten weten uit te blinken dan in hun zorg voor de kinderen van Flora'. Daar benadrukte men het eigen fatsoen en bestond er weinig afstand tot de door Floralia nagestreefde waarden. De huisvlijtbeweging in Denemarken sloeg om dezelfde reden aan. De goedkeuring van de 'heeren' kan het gevoel van respectabiliteit hebben verhoogd. Toch zal men ook in deze kring steeds meer afstand hebben genomen van de culturele bevoogding door de liberale burgerij. Het is denkbaar dat de deelnemers aan Floralia in de jaren tachtig en negentig tot een lager stratum van de arbeidersklasse behoorden. In deze economisch slechte tijden kwamen zij misschien vooral af op de kans met hun plantjes een prijs te winnen. De sociale 'achteruitgang' van de tentoonstellingen kan de bereidheid van de bovenlaag om deze te bezoeken hebben doen afnemen. Hun weerzin tegen de steeds luider wordende sociaal-politieke eisen van de arbeiders zal hen met name in de jaren tachtig in deze houding hebben gesterkt. Dat Floralia een doeltreffend middel zou zijn om de sociale harmonie te waarborgen zal door velen steeds meer in

twijfel getrokken zijn. De duidelijk behoudende uitspraken van sommige pleitbezorgers van Floralia in de jaren tachtig en negentig over de sociale verhoudingen kunnen misschien in dit licht gezien worden. Zij trachtten daarmee hun activiteiten voor hun eigen achterban te rechtvaardigen, maar zullen daardoor tevens veel arbeiders van Floralia hebben vervreemd.

Een andere factor die de doelgroep steeds meer van deelname aan Floralia zal hebben afgehouden is ongetwijfeld ook de beginnende verzuiling geweest. Aan het nut van de doelstelling van Floralia, de bevordering van huiselijkheid en sociale vrede, bestond in confessionele kring geen twijfel. De manier waarop men die trachtte te bereiken wekte wel weerstanden op, bijvoorbeeld bij behoudende protestanten. In hoofdstuk III kwamen de bezwaren vanuit deze hoek in bijvoorbeeld Zierikzee ter sprake tegen het houden van een tentoonstelling op zondag, terwijl ook het sociëteitsgebouw geen onverdachte localiteit bleek. In Goes werd gepoogd orthodoxe protestanten van deelname aan Floralia af te houden met de waarschuwing: 'Wacht u voor het aankweken der ijdelheid'. Terzijde kan in dit verband gewezen worden op de publicatie in Engeland in 1861 van een *Catholic Language of Flowers*, als reactie op bepaalde woordenboeken waarin aan bloemen een al te wereldse betekenis werd gegeven. Het verzet van confessionele kant tegen initiatieven en organisaties van liberale, neutrale signatuur zal de bereidheid in gegoede kring om een zaak als Floralia te steunen hebben doen afnemen. Met het geleidelijk verdwijnen van de liberalen als dominante stroming van het politieke toneel zal Floralia steeds meer haar maatschappelijke achterban en daardoor haar bestaansrecht hebben verloren. Door aan te knopen bij de beginnende traditie van de viering van koninginnedag heeft men dit proces misschien nog wel kunnen vertragen, maar niet kunnen stuiten. Het zal duidelijk zijn dat in het bovenstaande slechts globale hypothesen zijn aangedragen ter verklaring van Floralia. Deze zijn waarschijnlijk eerder geldig voor de ontwikkelingen in de steden dan in de kleinere plaatsen en dorpen. Een nauwkeurige toetsing van deze veronderstellingen, die uitgebreid en vergelijkend onderzoek zou vergen, was in het kader van dit boekje niet mogelijk.

Behalve tegen de achtergrond van de genoemde maatschappelijke verhoudingen en processen kan het ontstaan van verenigingen die juist bloemen als beschavingsmiddel kozen met enkele meer specifieke factoren in verband gebracht worden. Dat de invloed en het voorbeeld van het buitenland een rol gespeeld hebben, is onmiskenbaar. De door Davids genoemde verklaringsfactor heeft bij Floralia, zij het in mindere mate dan bij de dierenbescherming, eveneens een rol gespeeld. Aan de wenk 'door het praktische Engeland aan

geheel het beschaafde Europa voorgehouden' was nu ook in Nederland gevolg gegeven. Vooral in Rotterdam was de oriëntatie op het buitenland sterk, zoals Davids al aantoonde. Voor het houden van een feestavond keek Floralia daar in 1879 onder andere naar het voorbeeld van de Londense *Societies for the entertainment of the people*. Toen de vereniging in 1881 naast de bloemententoonstellingen ook volksconcerten in de open lucht wilde geven, werd dit gerechtvaardigd met de mededeling dat deze in Brussel en veel Duitse steden een gewoon verschijnsel waren. Ook in het houden van tentoonstellingen als zodanig werd naar het buitenland gekeken. Op de eerste Floralia-tentoonstelling in Amsterdam in 1873 wees Perk erop dat men leefde 'in een tijd van tentoonstellingen. Hij achtte het 'een goed en verblijdend verschijnsel (...) dat ook Nederland daarin niet ten achter blijft'.

Tot deze vele tentoonstellingen behoorden ook die gewijd aan de producten van de tuinbouw. De internationale tuinbouwtentoonstellingen in Amsterdam in 1865, en later in 1877 en 1887, werden gezien als belangrijke gebeurtenissen. Zij waren een gevolg van de opbloei van de tuinbouw sinds ongeveer het midden van de eeuw. Een aardig gegeven is dat Zwolle daarbij een voortrekkersrol speelde. Sinds 1848 loofde men daar prijzen uit voor de mooiste inzendingen op de bloemenmarkt. Misschien ligt daarin mede een verklaring voor het ontstaan van Floralia in juist Zwolle. Kwamen tuinbouwtentoonstellingen al in de jaren veertig en vijftig op grote schaal voor, bloemententoonstellingen lijken vooral aan het eind van de jaren zestig te zijn ontstaan. De inspanningen van de *Nederlandsche Maatschappij van Tuinbouw en Plantkunde*, opgericht in 1868, zullen daaraan niet vreemd zijn geweest. Deze stelde zich 'het verspreiden van de kennis der Plantenwereld en de verheffing van onzen Vaderlandschen Tuinbouw' ten doel. De maatschappij telde een groot aantal over het land verspreide afdelingen. De bemoeienis van enkele daarvan bij de oprichting van een Floralia-vereniging kwam in hoofdstuk I al ter sprake. Het lijkt aannemelijk dat daarbij ook economische motieven, in de zin van het scheppen van een nieuwe klantenkring, hebben meegespeeld; expliciete uitspraken daarover heb ik echter voor de negentiende eeuw niet gevonden, wel uit de periode daarna⁴⁵. In de besturen van verschillende Floralia-verenigingen hadden ook bloemisten zitting. Of daarin de dankbaarheid van de overige bestuursleden tot uitdrukking kwam voor hun hulp bij de organisatie van de tentoonstellingen of veeleer hun initiërende of leidende rol valt niet goed te achterhalen. Ik heb de indruk dat het element van de volksbeschaving bij de activiteiten van de verenigingen zwaarder woog dan dat van het afzetten van planten. Maar die indruk kan het gevolg zijn van een vertekend beeld in de bronnen. Een aanwijzing daarvoor

biedt een, overigens uniek, bericht over Floralia in Velsen-Beverwijk in 1883. Voorzitter was een baron van Tuyll van Serooskerken, maar de vereniging was opgericht door een plaatselijke bloemist.

Ook vele andere tuinbouwverenigingen ontstonden. Het is een opmerkelijk verschijnsel dat, evenals eerder in Engeland, van deze verenigingen niet alleen beroepskwekers en bloemisten lid waren in deze jaren, maar ook burgers die belangstelling hadden voor de tuinbouw. Het waren deels 'liefhebbersverenigingen'. Op de vergaderingen werden bijvoorbeeld voor de leden en hun echtgenotes lezingen over de natuur of over planten gegeven. Deze verenigingen hadden een heel ander karakter en ledenbestand dan de Floralia-verenigingen. De afdeling Amsterdam schreef bijvoorbeeld in een circulaire: 'Kweekt Floralia die kennis [van planten] in engeren zin aan bij de minder ontwikkelden, onze afdeeling wendt zich tot de beschaafde klasse'. De verhouding en mogelijke wisselwerking tussen dit type tuinbouwvereniging, met een duidelijk sociaal-cultureel karakter, en de Floralia-verenigingen zou zeker nader onderzoek verdienen. Interessant is dat deze verenigingen waarschijnlijk met dezelfde problemen te maken kregen als Floralia. De Amsterdamse afdeling liet bijvoorbeeld omstreeks 1890 weten dat haar ledental 'niet in de minste verhouding staat tot het aantal inwoners der Gemeente en tot de bredere schare der beminnaars van bloemen en planten'. Een reden daarvoor zou kunnen zijn dat men er in gegoede kringen liever op eigen gelegenheid dan in verenigingsverband aan zijn belangstelling voor plant en bloem uiting wilde geven. Het is niet onmogelijk dat dit verschijnsel ook op de belangstelling voor Floralia van invloed was. Aan het eind van de eeuw stelde de Florialiavereniging in Sneek bijvoorbeeld vast 'dat er zoo vele kweekers zijn buiten Floralia om'. De preciese oorzaak daarvan wist men niet, maar 'misschien' was die te wijten aan 'de bloemenaanvoer op de markt'⁴⁶.

Behalve met het buitenlandse voorbeeld en de opkomst van de tuinbouw kan het ontstaan van Floralia in bijzondere zin in verband gebracht worden met bepaalde esthetische opvattingen geformuleerd kort na het midden van de negentiende eeuw. In hoofdstuk II kwam enkele malen ter sprake dat door degenen die de doelstelling van Floralia uitlegden een nauw verband werd gezien tussen de schoonheid, zoals belichaamd in bloemen, en ethische waarden. Dit standpunt kan niet los gezien worden van de publicaties over de schoonheid, die in de jaren vijftig en zestig verschenen van de hand van auteurs als C.W. Opzoomer, S. Hoekstra Bzn., Allard Pierson en Johannes van Vloten. In zijn in 1862 in Rotterdam gehouden toespraak *De beteekenis der kunst voor het zedelijk leven* stemde Pierson in met de opvatting dat 'de goede smaak ook in het dagelijksch leven den mensch met afkeer vervult te-

gen al wat ruw en gemeen is'. Wanorde, bandeloosheid, brooddronkenheid, haat en afgunst zijn dan onverdraaglijk. 'De kunst werkt dus veredelend op ons karakter terug, en misschien dat deze taak haar bij uitnemendheid in onzen tijd is opgedragen'. In 1868 hield Pierson in Amsterdam, Arnhem, Den Haag, Haarlem, Rotterdam en Zwolle zijn lezing *Over de zedelijke voorwaarden van het schoonheidsgevoel*. Daarin spreekt hij onder andere over de opwekking van dit gevoel bij kinderen. Hij noemt dat een 'plant', die niet aangeleerd, maar 'aangekweekt' moet worden. Dat zal des te beter lukken waar men tracht 'de eigen huiselijke omgeving zoo esthetisch te maken als de midelen, omstandigheden en eigen beschaving het veroorloven'. In een dergelijke omgeving 'heerscht rust en orde, dat is harmonie. Daar wordt de juiste maat nooit vergeten (...). Daar is al wat ruw is en gemeen verbannen, (...) omdat men elkander acht en acht de heiligheid van den huiselijken haard'. Duidelijk is hoe hier de bouwstenen worden aangedragen waarop Floralia enkele jaren later zal voortbouwen. De indirecte, onnadrukkelijke werkwijze van Floralia kan goed met een aan de zienswijze van Pierson verwant begrip als 'aesthetic teaching' worden omschreven. De Engelse schrijfster George Eliot verstond daaronder in 1878 'the rousing of the nobler emotions, which make mankind desire the social right, not the prescribing of special measures'. Volgens menige voorstander van Floralia kon aan bloemen behalve esthetische en ethische ook godsdienstige inspiratie worden opgedaan. Voor Pierson stond het vast dat 'schoonheids- en godsdienstig gevoel aan elkaar raken, in sommige opzichten zelfs één zijn'. De gedachte dat in de natuur aanwijzingen voor het bestaan en de hoedanigheden van God konden worden was overigens al ouder en gaat terug op de achttiende eeuw⁴⁷. Juist predikanten zullen met dergelijke opvattingen bekend zijn geweest. Daarin ligt waarschijnlijk mede de verklaring voor hun grote inzet voor een zaak als Floralia.

Hoe kunnen, ter afsluiting, de inspanningen van de Floralia-verenigingen geëvalueerd worden? Hebben zij arbeiders het verzorgen van planten bijgebracht? Hebben zij hun gezinsleven versterkt, hun mentaliteit veranderd en de sociale vrede bewaard? Kwam de praktijk steeds meer overeen met de voorgehouden normen? Enkele gematigde voorstanders van Floralia maakten al vroeg kenbaar dat Floralia haar pretenties onmogelijk waar kon maken, hoogstens in samenhang met de vele andere middelen die werden aangewend om het volk te ontwikkelen. In de beginjaren waren velen ervan overtuigd dat 'de werkman' het doel van Floralia had begrepen. In het slagen van de tentoonstellingen zag men het bewijs 'dat zucht voor 't geen schoon en liefelijk is ook bij den minder ontwikkelde gevonden wordt'. Later groeide de twij-

fel aan de ware motieven voor de deelname aan de tentoonstellingen. Tegen de maatschappelijke ontwikkelingen in de jaren tachtig en negentig had Floralia geen enkel verweer. Dat Floralia in de negentiende eeuw heeft meegewerkt aan de populariteit van bloemen en planten is, denk ik, onmiskenbaar. 'Velen zullen dan ook moeten bekennen dat ze zonder Floralia geen vrienden van bloemen en planten zouden zijn geworden'. De mate waarin Floralia daartoe heeft bijgedragen heeft zal wel nooit te achterhalen zijn. In 1888 meende een bestuurslid in Rotterdam dat ondanks Floralia 'het kweken van planten niet zooveel algemeener is geworden', terwijl een bestuurslid van Floralia in Sneek wel ervan overtuigd was dat 'de liefde tot bloemen is toegenomen'. Ik denk dat het genuanceerde oordeel dat in 1897 in Enkhuizen over Floralia werd gegeven de werkelijkheid het meest recht doet:

Dat dit streven nuttig en goed is, zal toch wel niemand ontkennen: aan haar hebben wij 't mede te danken, dat we bij 't doorwandelen onzer stad overal tal van ramen met een kleine bloemenschat zien prijken. Door hare bemoeiingen is het kweken en verzorgen van bloemen bij velen opgewekt en daarmede *toch zeker ook wel eenigszins* (mijn cursivering, j.h.) de lust voor 't schoone en goede.

Noten

- 1 Een betrekkelijk uitvoerige behandeling geven K. Vermeeren in *Eindhoven toen Eindhoven nog Eindhoven was* (Den Haag 1977) 75-79 en B. Altena, 'Worker's movement and culture at Flushing, 1875-1928. A cycle?', in: L. Heerma van Voss en F. van Holthoorn eds., *Working class and popular culture* (Amsterdam 1988) 83-96 (84), en 'Een broeinest der anarchie'. *Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929 (1940)* (Amsterdam 1989) 71-72, 106. Floralia komt verder ter sprake in A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland* (Assen 1962) 109, in J.J.M. Franssen, *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw*. 2e Stuk. (Tilburg 1976) 488-489, 456, in M.P. de Bruin, 'Kijken om te leren zien. Zeeuwse tentoonstellingen 1870-1913', *Zeeuws Tijdschrift* 26 (1976) 29-38 (35), in P.N. Helsloot, 'De Nutsbeweging. Een geschiedenis van 200 jaar volksontwikkeling', in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers red., *Om het Algemeen Volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984* (Edam 1984) 73 en in G. Wildenbeest, 'Van Quanselbier naar oranjebitter. Over de ontwikkeling van publieke feesten in de Achterhoek', *Sociologisch Tijdschrift* 13 (1986) 49-82 (57).
- 2 Vgl., 'the spectacular growth between the sixteenth and nineteenth centuries of domestic flower-cultivation is a social development that deserves far more attention than it has yet received', K. Thomas, *Man and the natural world. Changing attitudes in England 1500-1800* (London 1983) 223. Zie ook *Den kultiverade naturen*. (= Fababuren 1987), 217 voor eenzelfde pleidooi. In de eerste helft van 1990 verschijnt een themanummer van *Volkscultuur* over de geschiedenis van kamerplanten.
- 3 Zie over beschavingsoffensieven onder andere: B. Kruithof, 'De deugdzaam natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', *Symposion* 2 (1980) 22-37; W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers red., *Om het Algemeen Volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984* (Edam 1984); Willem Frijhoff, 'Publieke beschavingsoffensieven in de vroegmoderne tijd', *Volkskundig Bulletin* 11 (1985) 93-101; id., 'Vraagtekens bij het vroegmoderne kersteningsoffensief', in: G. Rooijackers en Th. van der Zee red., *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen 1986) 71-98; id., 'Mentaliteitsgeschiedenis van de negentiende eeuw: een plaatsbepaling', *De Negentiende eeuw* 11 (1987) 79-94; Deben, P.L.L.H. *Van onderkomen tot woning. Een studie over woonbeschaving in Nederland 1850-1969* (Amsterdam 1988).
- 4 Enkele van zijn artikelen zijn: 'Der Familienmensch. Einige Aspekte über die Entwicklung der bürgerlichen Familie im Schweden des 19. Jahrhunderts', *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung* 13 (1982) 30-45; 'On the anatomy of culture', *Ethnologia Europaea* 12 (1981) 26-46; 'The sweetness of home. Class, culture and family life in Sweden', *Ethnologia Europaea* 14 (1984) 44-64; 'Freizeit und Großstadtleben. Kulturelle Konfrontation im 19. und 20. Jahrhundert'. In: *Großstadt. Aspekte empiri-*

- scher *Kulturforschung*. Hrsg. v. Th Kohlmann und H. Bausinger (Berlin 1985) 87-102; 'Wish you were here! Holiday images and picture postcards', *Ethnologia Scandinavica* 1985, 90-107; 'Our friends in nature: class and animal symbolism', *Ethnos* 50 (1985) 184-213; 'Natur, Tiere, Moral. Zur Entwicklung der bürgerlichen Naturauffassung', in: U. Jeggel e.a. (Hrsg.), *Volkskultur in der Moderne. Probleme und Perspektiven empirischer Kulturforschung* (Reinbek bei Hamburg 1986) 122-144; 'The nationalization of culture', *Ethnologia Europaea* 19 (1989) 5-23.
- 5 C.A. Davids, 'Aristocraten en juristen, financiers en feministen. Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland vóór de Eerste Wereldoorlog', *Volkkundig Bulletin* 13 (1987) 157-200, en 'De zondeval van de dierenbeul. Toelaatbaar en ontoelaatbaar gedrag tegenover dieren in Nederland vanaf de late middeleeuwen tot de twintigste eeuw', in: M. Gijswijt-Hofstra red., *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland vanaf de zestiende eeuw tot heden* (Hilversum 1989) 237-262; K. Davids, *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen liefen leed* (Utrecht 1989); H.G. Snell, 'Van de nood een deugd gemaakt. De huisvuilbeweging op het Deense platteland', *Grafiet* nr. 3 (1982-83) 32-70.
- 6 In aansluiting bij het negentiende-eeuwse spraakgebruik heb ik Floralia steeds met een hoofdletter geschreven, ook wanneer dit niet als eigenaam, maar in de zin van 'Floralia-gedachte' in de tekst voorkomt.
- 7 Perk (1834-1916) was in de verschillende plaatsen waar hij woonde voorzitter of oprichter van vele verenigingen op sociaal en cultureel gebied. Zie over hem *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek V* (Leiden 1921) kol. 470-472, en zijn autobiografie *Herinneringen aan personen en feiten* (Leiden 1913).
- 8 Over de Amsterdamse initiatiefnemers schreef hij: 'onverschillig of deze al dan niet kennis droegen van 't geen te Zwolle had plaats gegrepen', *Volkssalmanak Nut* 1877, 6.
- 9 K. Thomas, *Man and the natural world. Changing attitudes in England 1500-1800* (London 1983) 229; S.M. Gaskell, 'Gardens for the working class: Victorian practical pleasure', *Victorian Studies* 23 (1980) 482.
- 10 Zie voor de achtergrond van de ontwikkelingen in Goes mijn artikel 'Sint-Nicolaasfeesten in Goes, 1868-1892. Afspiegeling van de verhouding tussen de gegoede stand en de burgerij', *Volkkundig Bulletin* 13 (1987) 201-249, m.n. 226.
- 11 Zie daarvoor in het algemeen: P.B.M. Blaas e.a., *Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* ('s-Gravenhage 1986), J. Walvin, *Victorian values* (London 1987) 108-113.
- 12 Toen in Den Bosch 4800 plantjes werden ingeleverd, was men bijzonder tevreden omdat 'in 't groote Rotterdam slechts 1665 goedgekweekte planten waren ingeleverd en men dat daar reeds een succes noemde', Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Crt. 4-9-1894. 'In vergelijking met dergelijke verenigingen in andere steden trekt Assen onder den nijveren stand vele, spreker (de voorzitter van Floralia, Cool) meende wel te durven zeggen, de meest zorgvuldige kweekers', Prov. Drentsche en Asser Crt. 11-9-1888. Naar aanleiding van de twintigste tentoonstelling in Tholen zei voorzitter A.J. de Wit Andriessen bijvoorbeeld niet zonder trots 'dat menige gemeente zoo vele tentoonstellingen niet hebben kunnen houden', GA Tholen, arch. Floralia inv.nr. 6, Notulenboek, aantekening na vergadering van 10-8-1899.
- 13 Uit het houden van een derde Floralia-tentoonstelling bleek volgens de voorzitter van Uit het Volk - Voor het Volk, mr. G.N. de Stoppelaer, dat 'Middelburg niet achterlijk is gebleven waar het goede voorbeeld ook in andere plaatsen meer en meer navolging vond', Middelburgsche Crt. 14-9-1877; 'zoo is dan ook Enschede niet achtergebleven!', Enschedesche Crt. 14-9-1882.
- 14 Een voorbeeld daarvan is: Chr. Woerden, 'Bloemrijk verleden: De Beus en de Floraliavereniging', *De Lange Brug* 14 (1989) 4-15.
- 15 De zorg voor planten leidde tot 'de behartiging der waarheid, dat niets verkregen wordt zonder moeite, maar ook omgekeerd, dat elke moeite die loont, het ondernemen waard is', Goesche Crt. 10-9-1896. Immers, 'wat wij met groote inspanning hebben verkregen, heeft veel meer waarde voor ons, dan het goed, ons gemakkelijk ten deel gevallen', Leeuwarder Crt. 3-9-1876.
- 16 'Het schoone verheft tot God, den Schepper van wat er bestaat. Dus de bloem ook', Meijerische Crt. 21-9-1898. 'Bloemen zeggen ons onnoemelijk veel van de grootheid des Scheppers die ze heeft voortgebracht', zei ds. Rümke in Leiden, *Sieboldia* 1 (1875) 277. In een toespraak bij de prijsuitreiking in Den Haag zei een hoofdonderwijzer: 'Bij het aanschouwen van de wijsheid des Vaders, waarvan ook de bloemen getuigen, gaat de ziel onwillekeurig naar omhoog en een edele, hogere gedachte verheft den geest uit het dagelijksch leven naar God', GA Den Haag, Fb4, Derde Jaarverslag (1878) 7. Ook in Nijmegen zocht Floralia steun van 'allen, die door de bewondering der heerlijke natuur, worden opgetrokken tot den Grooten Schepper', Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Crt. 27-9-1882. Tijdens de prijsuitreiking in Den Bosch sprak wethouder Van der Steen over 'de liefelijke bloemen, die in haar kunstig samenstel bewondering afdwingen voor haren Maker', Provinciale en 's-Hertogenbossche Crt. 5-9-1893.
- 17 Zie ook het oordeel van Coronel over het bonte karakter van het interieur van de woningen van het lagere volk, geciteerd bij J. Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming. Nederland 1780-1850* (Nijmegen 1988) 118.
- 18 Twintig jaar later vroeg de *Meierische Courant* in Eindhoven aan degenen die twijfelden aan het nut van Floralia 'of zij nooit een werkmanswoning zijn binnengetreden,

- waar zorgvuldig gekweekte bloemen voor 't hagelwitte gordijntje waren tentoongesteld? En wat zagen zij dan? Een keurig wit geschuurde tafel, goed onderhouden stoelen, als goud blinkend koperwerk, en kopjes op de goed onderhouden kast, zeer bevalig om de groote koffiekant geschaard, een knap geschuurden vloer met helderwit zand bestrooid, alles even ordelijk en zindelijk, kraaknet', 21-9-1898.
- 19 'Velen willen de volksvermaken veredelen en verbeteren. Gemakkelijk gaat dat nog niet. Een der grootste bezwaren is, dat de volksvermaken, die men voor den werkenden stand gereed maakt, dezen veelal niet vermaken. Onverklaarbaar is dit in geen deele. In den regel vermaakt niemand zich beter dan met uitspanningen, die hij zich zelven gekozen heeft en de met de beste bedoelingen voor den werkman gereed gemaakte volksvermaken hebben wel eens dit gebrek, dat zij boven zijn gedachtenkring verheven zijn, dat de organen, die hem in staat zouden stellen, om het aangeboden te genieten, niet voldoende bij hem ontwikkeld zijn', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 20-9-1877. De voorzitter van de Vereeniging voor Volksbijeekomsten in Leeuwarden, die verscheidene culturele evenementen voor de gewone man organiseerde en waarvan Floralia deel uitmaakte, kreeg wel eens te horen 'dat door de vereeniging behoeften worden geschept, waaraan zij niet kan voldoen, en die ook het volk-zelf op den duur niet kunnen bevredigen', *Leeuwarder Crt.* 30-8-1878.
- 20 Ten aanzien van de aan de tentoonstellingen verbonden feestelijkheden was de Zwolse vereniging ongetwijfeld het soberst: 'en loopen enkele zusterverenigingen, door het combineeren van deze zaak met andere daartoe niet behoorend, ofschoon op zichzelf wel wenschelijke zaken, gevaar, om het eigenlijke doel, waartoe, naar wij althans ons voorstellen, deze vereenigingen zijn opgericht, uit het oog te verliezen, wij houden uitsluitend voor oogen, dat ons doel is het bevorderen en aankweeken van smaak voor bloemen bij den werkenden stand', *Sieboldia* 6 (1880) 94.
- 21 Zie daarvoor o.a. G. Andela, 'Van melancholisch peinzen in de natuur tot gebruiksgroen voor het gewone volk', *Wonen-TA/BK* 1977, nr. 9-10, 12-28.
- 22 In Nijmegen was men ervan overtuigd 'dat ook de mindergegoede bevolking te eerder de bloemen onzer schoone parken en singels zal ontzien, naarmate zij dieper doordrongen is van al de moeite, aan het kweeken van planten verbonden', *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Crt.* 27/28-9-1885. Wanneer in Den Bosch vernielingen waren aangericht in de stadsplantsoenen hoopte de vereniging 'dat de menschen niet kunnen zeggen: 'dat heeft er nog wel een van Floralia gedaan'', *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Crt.* 4-9-1894.
- 23 Vertaling van : 'On savait que si la crainte empêche de faire face au mouvement socialiste, l'abîme entre celui qui possède et celui qui n'a rien demeure béant. (...) Dès lors, on estima que c'était un devoir sacré de se faire des amis des hommes du peuple, de s'attacher l'artisan bien pensant et honnête homme. Et l'on se flatta d'y réussir en lui faisant voir qu'on a l'oeil ouvert sur ses véritables intérêts (...) et de le prémunir ainsi contre les influences perverses et dangereuses, contre les séductions des malveillants et des aventuriers. On résolut par conséquent de l'aider autant que possible à satisfaire son besoin de récréation et de développement, en lui indiquant la meilleure marche à suivre dans ce but', *Les délasséments*, 8-10. Een copie van dit geschrift bevindt zich in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek.
- 24 In Delft sprak prof. Pekelharing naar aanleiding van de tentoonstelling al eerder de hoop uit 'dat de algemeene samenwerking waarvan zij getuigt, een beeld moge vormen van Neerlands naaste toekomst', *Delftsche Crt.* 15-9-1875. De voorzitter van de Dordtse Floralia hoopte in 1890 'dat allen mochten streven naar samenwerking, waardoor de band die ons onderling verbindt steeds nader worde toegehaald', *Verslag Dept. Dordrecht der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen over 1890/91*, 22. En zijn Almeloze collega verklaarde in 1894 dat Floralia 'wil meewerken aan de verbroedering van de menschen', *Twentsche Crt.* 5-9-1894.
- 25 In Groningen zei de voorzitter van Floralia, ds. J. van Gilse, in zijn openingstoespraak: 'als gij allen nu maar met mij wilt erkennen, dat wij in die gebrekkige wereld, in die onvolmaakte maatschappij niet moeten zijn oproermakers, kwajongens, die in huis alles kort en klein slaan, als het hun niet naar de zin gaat ... maar dat wij moeten zijn bedachtzame hervormers, ieder in zijn kring, die stap voor stap het volmaakte trachten te naderen', *Prov. Groninger Crt.* 3-9-1889.
- 26 In Den Haag wees ds. Hattinga Raven de prijswinnaars op 'de verderfelijke materialistische richting van onzen tijd, en achtte zich gelukkig zich te mogen bevinden te midden van eene schare, die door belangstelling te toonen in en gevoel te hebben voor Gods schoone openbaring in de wereld der bloemen, blijk gaf van iets hoogers te kennen en te willen, dan de stoffelijke wereld met hare belangen', *GA Den Haag, Fb4, Twaalfde Jaarverslag* (1887).
- 27 Zie ook P.R.D. Stokvis, 'Nederlandse sociale verhoudingen tegen 1850', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 4 (1978) 70-86 (73).
- 28 Een leraar aan de H.B.S. te Assen sprak bij de prijsuitreiking over 'de kleine burgerij, de derde stand', *Provinciale Drentsche en Asser Crt.* 23-8-1881. Perk streefde naar 'l'ennoblissement moral (...) du quatrième état, de la classe ouvrière, de cette innombrable quantité d'employés subalternes, de petits boutiquiers, de journaliers, de petits patrons et de domestiques', *Les délasséments* (enz.), 8.
- 29 'In de grootere steden is het al zeer moeielijk om, op het uiterlijk af, te bepalen of de aanvragers wel de persoon is voor wien Floralia werkt', S.Sr. Coronel, *Vragen des Tijds* 1877, I, 284. 'Slechts zeer enkele vervoegden zich bij ons, wien wij onder het oog moesten brengen, dat wat wij bedoelden voor hen niet geschikt was, en die dan ook maar een enkele opheldering noodig hadden om zich terug te trekken', *GA Groningen, arch. Floralia, inv. nr. 5, Verslag over 1877*, 1.

- 30 In Delft wees mr. A. Kerdyk er op 'hoe krachtig het opkweken en met zorg en liefde verpleegen van bloemen kon medewerken tot beschaving van het 'volk', onder welke benaming hij niet slechts een deel der maatschappij wenschte aan te duiden, maar *allen*, zoowel rijken en aanzienlijken als armen en nederigen', Delftsche Crt. 12-9-1877.
- 31 In Rotterdam liet men zelfs de volledige inkoopsprijs betalen. 'Bevordering van onafhankelijkheid van den werkman zij ook onze leus. Aan die onafhankelijkheid wordt afbreuk gedaan, indien men hem onder voorwendsel van verkoop een deel van zijn inkoop schenkt. De veredeling, die men denkt te bevorderen, gaat grotendeels door zulk eene philantropie te loor', GA Rotterdam, arch. Floralia, inv. nr. 6, Tweede jaarverslag (1877), 4.
- 32 'Men heeft hier met een bijzonder slag van menschen te doen, bij wie bovendien aanvankelijk altijd een weinigje wantrouwen heerscht – och mochten ze daartoe geen reden hebben! – dat 't niet alles zuivere menschievendheid is, maar er wel wat eigenbelang onder schuilt, of een streven der meer gegoeden om zich zelf te amuseeren en den werkman er moeite voor te laten doen. Die meening laten ze niet spoedig los, die zal moeten slijten', schreef H. Witte, *Sempervirens* 3 (1874) 283.
- 33 'Niet blote nieuwsgierigheid, belang in de zaak brengt alle inzenders te zamen', GA Rotterdam, arch. Floralia, Tweede Jaarverslag (1877) 5; 'Al is de tentoonstelling het glanspunt van Floralia, zij is niet het hoofddoel', Provinciale Drentsche en Asser Crt. 11-9-1888; 'De jaarlijksche tentoonstelling, die zij [Floralia] organiseert, moet dan ook niet opgevat worden als een aardigheidje, een liefhebberij. Neen, zij is de graadmeter van haar lofwaardig streven', Zierikzeesche Nieuwsbode 18-9-1906.
- 34 'Niet onze, maar *hunne* tentoonstelling is 't hier', Leeuwarder Crt. 31-8-1877. 'De zelfvoldoening, waarmede de inzenders rondwandelden op *hunne* tentoonstelling; de belangstelling, door hen hier getoond zooals zij er geen aan de dag leggen op de tentoonstellingen van gewassen, wel kostbaarder en fraaier maar hun vreemd en voor hen onbereikbaar', Nieuwe Rotterdamsche Crt. 12-9-1875. '*Hunne* bloemen zullen ze zien tentoongesteld, de aardige parkzaal is *hun* werk, het woord van de voorzitter geldt *hen*', Hoornsche Crt. 12-9-1888.
- 35 'Eenige bekroonden (...) brachten hulde aan onze bemoeiingen en aan de belangstelling die wij toonden in hun geluk. Wel een bewijs, niet waar? dat onze werkzaamheden door het volk gewaardeerd worden!', GA Amsterdam, L 2.07.04, Verslag over 1874/75, 16.
- 36 Van het getuigschrift in Amsterdam bestaat een beschrijving: 'een fraaie lithographie in kleuren en met goud gedrukt, met gouden rand en zeer zeker geschikt voor het doel. Het bestaat uit een krans van bloemen en vruchten, met het wapen van Amsterdam van onderen als vereenigingspunt. Daarin staat bovenaan het woord 'Floralia' met sierlijke letters gedrukt', *Sempervirens* 3 (1874) 262.
- 37 'Muziek en bloemengeur behooren eigenaardig bij elkaar', Enschedesche Crt. 14-9-1882.
- 38 ''t Is de peine waard, meneer!', zei een grootje tegen een onzer, 'dat leerden we niet op de armenschool; ik zou nog wel mee willen zingen, maar mijn stem trimbleert een beetje'', GA Amsterdam, L 2.07.04, Elfde Jaarverslag (1883/84) 7.
- 39 In Aalten een polonaise door de tuin en 'de hier bekende 'Drikusman'', Aaltensche Crt. 2-9-1899, tijdens het 'volksbal' in Amsterdam 'een polka en een Offenbachiaantje', GA Amsterdam, L 2.07.04, Vijfde Jaarverslag (1878/79) 10-11. In 1884 was het 'een lust om te zien, hoe een vader met zijn zoontje, een moeder met haar dochttertje, of een tweetal vriendinnetjes rondhuppelde te midden van al de zwaaiende en draaiende paren, nu een wals, dan een polka, nu een mazurka, dan een galop', *ibid.* Elfde Jaarverslag (1883/84) 6. In Amsterdam waren in 1877 op het vuurwerk o.a. schilden te zien met de woorden: 'Hulde aan de Bekroonden' en 'Hulde aan de Inzenders', *ibid.*, Verslag over 1876/77, 13. In Leeuwarden bestond het slotnummer van het vuurwerk uit de woorden: 'Hulde aan de kweekers van Floralia', GA Leeuwarden, Jaarverslag Volksbijeenkomsten 1878/79, 22.
- 40 Een aantal jaren later bleek hij toch ongelijk te hebben: 'Dat het niet houden van een avondfeest ongunstig heeft gewerkt op de deelneming aan de tentoonstelling mag wel als zeker worden aangenomen', RA Drenthe, arch. Floralia Assen, inv.nr. 5, Jaarverslag over 1896.
- 41 O. Löfgren (zie noot 4), 'Freizeit und Großstadtsleben', 97 en 'Wish you were here!', 92. Vgl. Sj. Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek. Een studie naar socialistische volksonderwijzers rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1986) 38; H. Cunningham, *Leisure in the Industrial Revolution c. 1780 – c. 1880* (London 1980) 120.
- 42 Hiermee nuanceer ik de conclusie van mijn eerdere artikel over Floralia.
- 43 Zie hiervoor: Thomas, *Man and the natural world*, 229-230; S. Segal, *Een bloemrijk verleden. Overzicht van de Noord- en Zuidnederlandse bloemschilderkunst, 1600 – heden* (Amsterdam 1982). S.M. Gaskell, 'Gardens for the working class: Victorian practical pleasure', *Victorian Studies* 23 (1980) 479-501 (486); C.A. Tamse red., *Koningin Sophie 1818-1877. Jeugdherinneringen in Biedermeierstijl van een Nederlandse vorstin uit Wurtemberg* (Zutphen 1984) 102-108; B. Seaton, 'Considering the lilies: Ruskin's 'Proserpina' and other Victorian flower books', *Victorian Studies* 28 (1984-85) 255-282 (255); B. Elliott, 'The Victorian language of flowers'. In: *Plantlore studies*. (London 1984) 61-65; Ph. Knight, *Flower poetics in nineteenth-century France* (Oxford 1986) 57, 241; A.C.J. de Vrankrijker, *Volksonwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland* (Assen 1962); H.C.M. Michielse, *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk (1848-1978)*. Derde, verbeterde druk (Meppel-Assen 1980); H. Nijenhuis, *Volks-*

opvoeding tussen elite en massa. Een geschiedenis van de volwasseneneducatie in Nederland (Meppel-Assen) 1981.

- 44 Zie voor een overzicht van de progressief-liberale maatschappijvisie: Th. Veld, *Volks- onderwijs en leerplicht. Een historisch sociologisch onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse leerplicht 1860-1900* (Diss. Leiden 1987) 71-78. Zie ook Th. van Tijn, 'Het sociale leven in Nederland 1844-1875', in: *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988) 28-53 (48). E. Yeo, 'Phases in the history of popular culture and power relations in Britain, 1789 to the present'. In: L. Heerma van Voss & F. van Holthoos eds. *Workings class and popular culture* (Amsterdam 1988) 135-146 (139-140).
- 45 In een bericht over het 40-jarig bestaan van Floralia in Wognum werd vermeld dat de vereniging in 1918 'tot stand (kwam) op aandringen van de heer Kram uit Sijbekarspel, die daar een bloemenwinkel had en naar groter afzet gebied zocht', *Dagblad voor West-Friesland* 22-9-1958. In 1905 stelde een kweker uit Noordwijk voor om aan Floralia- verenigingen tegen lage prijs bloembollen van goede kwaliteit te leveren, 'omdat bij slot van rekening wij als bloembollenleveranciers het voordeel toch wederom zullen ondervinden. 't Zou toch niets anders zijn dan een praktische reclame; overal in Nederland onze cultures bekend, en wat meer zegt, bemind te maken', *Floralia* 25-8-1905.
- 46 Zie voor deze en de vorige paragraaf: J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* (Utrecht 1985) 305-313; Th.F. Uilkens, *Geschiedenis van den tuinbouw in Nederland* (enz.). Nieuwe Uitgave (Groningen 1860) 47-48; H. Witte, 'Bloementoonstellingen', *Volksalmanak Nut* 1869, 56-67 en id., *Varia. Schetsen en herinneringen* (Assen 1913) 237-296; R.P. Bonthuis, 'Tuinbouw'. In: *De Nederlandsche landbouw in het tijdvak 1813-1913* ('s-Gravenhage z.j.) 294-326 (301).
- 47 Zie voor deze paragraaf Cd. Busken Huet, *Lidewyde*. Ingeleid en van aantekeningen voorzien door M.H. Schenkeveld (enz.) (Den Haag 1981) 4-6; M. Barnard, *Een weemoedige tint. Agnosticisme en estheticisme bij Allard Pierson (1831-1896)* (Diss. Amsterdam 1987) 113-123; N.H. Platz, *Die Beeinflussung des Lesers. Untersuchungen zum praktischen Wirkungspotential viktorianischer Romane zwischen 1844 und 1872* (Tübingen 1986) 264-266; J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland* (Assen 1972).

Verantwoording van de citaten:

(Telkens worden in volgorde van vermelding op een bladzijde in cursief de eerste woorden van het citaat gegeven en daarachter de bron)

- 1 *De Bloemengodin*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Achtste Jaarverslag (1880/81) 8.
- 4 *De minvermogende*: Sempervirens 1 (1872) 304; *Van sommigen*: ibid.; *het bevorderen*: Sieboldia 6 (1880) 94; *onder alle standen*: Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Crt. 9-9-1890.
- 5 *Stil en rustig*: Sieboldia 6 (1880) 94; *gekweekt door*: Sempervirens 1 (1872) 305; *zich in een dergelijke*: GA Amsterdam, PA 116 inv.nr. 1, verg. van 2-9-1872; *ons volk*: Sempervirens 2 (1873) 306; *Steeds meer*: Sempervirens 2 (1873) 304.
- 7 *hoe goed*: Sempervirens 2 (1873) 311; *De vrees*: Sempervirens 2 (1873) 313; *naar de te Rome*: Volksalmanak Nut 1881, 116; *waarbij bloemen*: Sempervirens 3 (1874) 145-146; *eigenaardig en toepasselijk*: De Volksvlijt 1873, 310; *eenige overeenkomst*: Volksalmanak Nut 1877, 9.
- 8 *omdat een bloemenfeest*: Enschedesche Crt. 14-9-1882; *want de Flora*: Zierikzeesche Crt. 13-9-1876; *iets liefelijks*: Volksalmanak Nut 1877, 10; *Waartoe dat*: Provinciale Drentsche en Asser Courant: 29-8-1882; *Als dat woord*: Goesche Crt. 5-12-1876; *het eerst*: Volksalmanak Nut 1881, 115; *regen*: Sempervirens 2 (1873) 260.
- 9 *lentefeest*: GA Amsterdam, PA 116 inv.nr. 1, verg. van 8-11-1871, 17-1-1872, 27-12-1872; *met het oogmerk*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 6, Eerste Jaarverslag 1876, 16.
- 10 *het bij uitnemendheid*: Sempervirens 3 (1874) 356; *Engeland ons al*: GA Utrecht, arch. Nut, inv.nr. 27; *geen Nederlandsch*: Enschedesche Crt. 14-9-1882; *dat zelfs*: Middelburgsche Crt. 10-9-1880.
- 11 *een wedstrijd*: GA Goes, archief Vereeniging voor Volksbelangen, inv.nr. 1, verg. van 10-9-1874; *de arbeidende klasse*: Goesche Crt. 21-4-1877; *het publiek*: Volksblad 12-9-1883; *De zaak*: Zierikzeesche Crt. 13-9-1876. *zulk eene onderneming*: GA Utrecht, archief Nijverheid en handel, inv.nr. 14.5, verg. van 16-2-1875.
- 12 *een goed succes*: De Nederlandsche Tuinbouw-Gids 1 (1875) 6; *zeer zeker terecht*: Goesche Crt. 8-12-1892; *dewijl er*: Hoornsche Crt. 24-3-1878; *natuurlijke bondgenoot*: Provinciale Groninger Crt. 5-9-1883.
- 13 *veredelend volksvermaak*: GA Amsterdam, PA 211 inv.nr. 35, Handelingen hoofdbestuur, verg. van 4-1-1876; *weinig kans van slagen*: GA Amsterdam, PA 211 inv.nr. 1165, Handelingen van de Algemeene Vergadering, 1879, 26.
- 15 *De beweging*: Volksalmanak Nut 1881, 116; *vele der*: Sieboldia 2 (1876) 291; *eenige voorname*: Goesche Crt. 18-6-1878; *centraal hoofdbestuur*: Het Nederlandsch Tuinbouwblad 1900, 344.
- 16 *een edele wedijver*: Volksalmanak Nut 1881, 111; *dat Amsterdam*: Leidsch Dagblad

- 31-8-1876; *dat geen*: Sempervirens 7 (1878) 348; *het Florence*: Sempervirens 7 (1878) 214; *het dorp aan de grenzen*: Winterswijkse Crt. 1-9-1888; *In deze zaak*: Volksblad 12-9-1883; *Groningen nu ook*: Provinciale Groninger Crt. 28-8-1877; *Te Amsterdam*: Sempervirens 5 (1876) 52; *Alle andere landen*: Sempervirens 12 (1883) 300; *een nauwelijks opgemerkt*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Verslag over 1882/83, 5; *dat de vereeniging*: Hoornsche Crt. 23-9-1885; *een kwijnend bestaan*: Het Nederlandsche Tuinbouwblad 16 (1900) 335.
- 17 *'tkweeken*: GA Leeuwarden, Jaarverslag Vereeniging voor Volksbijeenkomsten 1908/09, 10; *tal van Floralia-vereenigingen*: J.K. Budde, Floralia-vereenigingen en handleiding voor het kweeken van Floralia-planten. Utrecht 1901, 7; *We leven wel*: Floralia 20-9-1907.
- 18 *Ons is 't ernst*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Verslag over 1874/75, 8; *de liefde*: Algemeen Handelsblad 12-8-1874 (Perk); *nederig*: Arnhemsche Crt. 10-9-1883 (burgemeester Pels Rijcken); *een neiging*: Hoornsche Crt. 22-8-1877; *Groot was alreeds*: Delftsche Crt. 12-9-1875 (burgemeester De Vries van Heijst); *dat juist*: Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Crt. 21-9-1883.
- 19 *waarschijnlijk*: Volksblad (Goes) 12-9-1883; *aangezien*: GA Leiden, arch. Nut, inv.nr. 60, Notulenboek, verg. van november 1875; *Wat toch*: Provinciale Groninger Crt. 28-8-1877; *slechts leeken*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Vijfde Jaarverslag (1878/79) 10; *menschen en bloemen*: ibid. Verslag over 1875/76, 9; *volksontwikkeling door*: GA Amsterdam, L 2.07.03 Huishoudelijke wet van Floralia (1873).
- 20 *banier*: Algemeen Handelsblad 26-8-1879; *volkswelzijn*: Sieboldia 2 (1876) 287; *volkswelvaart, volksgeluk*: Nieuwe Rotterdamsche Crt. 12-9-1875; *Wie zijn*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Vereeniging Floralia. Tiende jaarverslag (1882/83), 9; *ja wat al*: Hoornsche Crt. 11-9-1895; *het middel*: Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Crt. 6-9-1892; *de karaktervorming*: Hoornsche Crt. 12-9-1888; *Wellicht leeren ze*: Hoornsche Crt. 26-9-1883; *deels onmiddellijk*: Nieuwe Rotterdamsche Crt. 12-9-1875.
- 21 *zonder reinheid*: Meierijsche Crt. 26-9-1888; *Met lust*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Elfde Jaarverslag (1883/84) 5; *Wiens oog*: GA Utrecht, Bibl. nr. 6411*, circulaire Floralia 1876; *beter vatbaar*: Arnhemsche Crt. 6-9-1880 (burgemeester Pels Rijcken); *te midden*: GA Amsterdam, L 2.07.03, circulaire Floralia 1887; *De zin*: Het Vaderland 18-9-1877; *Een blik*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Elfde Jaarverslag (1883/84) 4-5; *eerbied*: GA Dordrecht, Verslag Dept. Dordrecht Nut (1887/88) 15-16; *welsprekende*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Zevende Jaarverslag (1879/80) 6; *oorspronkelijk*: Vragen des Tijds 1877, I, 294; *Gelukkig*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Elfde Jaarverslag (1883/84) 5;
- 22 *In dat*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Tiende Jaarverslag (1882/83) 5-6; *De invloed*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 6, Eerste Jaarverslag, 10; *Het tehuis*: ibid., Zeventiende Jaarlijksch Verslag (1892) 8; *het familieleven*: Peel- en Kempenbode 5-10-1895; *den werkman*: Het Vaderland 4-9-1879; *bloemen brengen*; *in de sombere*: Nieuwe Rotterdamsche Courant 12-9-1875 en 2-9-1890; *iets schoons*: Volksalmanak Nut 1881, 112; *het fraaiste*: Middelburgsche Crt. 9-9-1880.
- 23 *Bezoek*: Vragen des Tijds 1877, I, 278; *de groote ramp*: GA Den Haag, Fb4, Derde Jaarverslag (1878) 8; *Men wil*: Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad 20-9-1877; *in een duffe*: Volksalmanak Nut 1881, 113; *De werkman*: Arnhemsche Crt. 15-9-1879; *Ziet de man*: Provinciale Drentsche en Asser Crt. 17-9-1879; *het edele*: Delftsche Crt. 12-9-1877; *dat de mindere*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Eerste Jaarverslag 1874, 19-20.
- 24 *het volk*: Leeuwarder Crt. 30-8-1878; *Welke uitspanning*: Enschedesche Crt. 14-9-1882; *in de eerste*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Eerste Jaarverslag 1874, 19; *een anti-kermisverbond*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 1, verg. van 22-10-1875; *Daartoe*: GA Utrecht, Bibl. nr. 6411*, circulaire Floralia 1876; *Aan vele*: De Tijdspiegel 1878, II, 65; *Het 'volk'*: Vragen des Tijds 1877, I, 297.
- 25 *bloemenfeest*: Algemeen Handelsblad 29-8-1875, Delftsche Crt. 5-9-1880, Leidsche Crt. 30-8-1881; *Floraliafeest*: Het Vaderland 10-9-1877, Goesche Crt. 15-9-1894; *volksfeest*: Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Crt. 31-8-1885, Peel- en Kempenbode 16-8-1899; *stille*: Arnhemsche Crt. 18-9-1882; *waarbij*: Sieboldia 2 (1876) 287; *om door*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 6, Zesde Jaarverslag (1881), 9; *In het gezin*: Vragen des Tijds 1877, I, 278; *de Amsterdamsche*: Algemeen Handelsblad 2-9-1878.
- 26 *de valsche*: Arnhemsche Crt. 18-9-1882; *bevordering*: Arnhemsche Courant 15-9-1877; *goede, nuttige*: Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Crt. 2-9-1890; *kweekt*: Leeuwarder Crt. 3-9-1876; *een band*: GA Leeuwarden, Jaarverslag Vereeniging voor Volksbijeenkomsten 1880/81, 19; *die nog*: Middelburgsche Crt. 10-9-1885.
- 27 *van woeling*: GA Amsterdam, L 2.07.04 Twaalfde jaarverslag (1884/85) 5; *voor ons*: Twentsche Crt. 15-9-1886; *vele verscheidenheid*: GA Midelburg, arch. Uit het Volk – Voor het Volk, inv.nr. 2, 29e Jaarverslag (1894) 5; *minder ontwikkelden*: Peel- en Kempenbode 5-10-1895; *of dat uitreiken*: Arnhemsche Crt. 15-9-1879; *zeer overdreven*: Volksalmanak Nut 1877, 12; *hoe moeyelijk*: GA Tholen, arch. Floralia, inv.nr. 10, Verslag over 1881, 1.
- 28 *Ik zou*: Volksalmanak Nut 1877, 13; *een bepaalde*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Verslag over 1875/76, 9; *de stoffelijk*: Hoornsche Crt. 12-9-1888; *het volk in den*: Middelburgsche Crt. 3-9-1875; *medebroeders*: Meierijsche Crt. 10-9-1901; *heffe* (la lie du peuple): Les délassements, 8; *de brave werkmansstand*: Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Crt. 2-9-1890; *de kleine burgerij*: Algemeen Handelsblad 29-8-1875; *alleen werklieden*: Sempervirens 9 (1880) 52; *meer bijzonder*: Hoornsche Crt. 31-8-1887.
- 29 *in serres*: Arnhemsche Crt. 6-9-1880; *wellicht op de*: Algemeen Handelsblad 29-8-1875; *in de woningen*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Verslag over 1888/89, 2; *juist diegenen*: Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Crt. 21-9-1883; *de naaister*: E. van Calcar-Schiötting, Uit het leven – voor het leven. Haarlem 1875, 314; *'t Moet*: Sieboldia 1 (1875) 317 n. 1; *bevorderlijk kan zijn*: Provinciale Groninger Crt. 9-9-1879; *als zou Floralia*: GA Goes, arch. Volksvermaken, inv. nr. 22 (knipsel zonder bronvermelding); *eene tweede klasse*: Meierijsche Crt. 8-10-1898.

- 30 *de beschaafde*: Sempervirens 3 (1874) 356; *het meer gegoede*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 6, Eerste Jaarverslag, 7; *notabelen*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 4, nr. 64, circulaire 28-4-1892; *familieleden*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 4, nr. 52, circulaire 27-8-1891; *zeer zeker*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Verslag over 1888/89, 2; *volksvrienden*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Verslag over 1896/97, 5; *vrienden van volksbeschatting*: Vragen des Tijds 1877, I, 277; *de ingenomenheid*: Leidsch Dagblad 31-8-1874; *alle rangen*: GA Leeuwarden, Jaarverslag Vereniging voor volksbijeenkomsten 1876; *geringe medewerking*: Delftsche Crt. 12-9-1875; *te geringe deelneming*: Provinciale Groninger Crt. 28-8-1878; *onverschilligheid*: Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Crt. 24-9-1885.
- 31 *beter gedeelte*: GA Amsterdam, L 2.07.03, circulaire februari 1887; *aantal leden*: Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Crt. 29-8-1887; *zeer gering*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 6, Vijftiende Jaarlijksch Verslag (1890) 9; *vele zusterverenigingen*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 1, verg. van 20-9-1888; *niet orthodox-godsdienstige*: Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen. (Houten 1988) 46; *Men heeft mij*: Ierseksche en Thoolsche Crt. 15-9-1883.
- 32 *Door meer gegoeden*: Sempervirens 10 (1881) 285; *een overdreven*: Sieboldia I (1875) 143.
- 34 *Floralia-campagne*: GA Middelburg, arch. Uit het volk – voor het volk, inv.nr. 2, Dertigste verslag (1895), 6; *fraaiere bloemen*: GA Sneek, NA nr. 2292, verg. van 14-12-1892.
- 35 *zeker een der*: Sieboldia 2 (1876) 287; *door 't volk*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Vijfde Jaarverslag (1878/79) 9; *in den regel*: RA Drenthe, arch. Floralia Assen, inv.nr., verg. van 8-2-1894; *in de schatting*: Sieboldia 1 (1875) 208; *schamel gekleed*: GA Leiden, arch. Nut, inv.nr. 60, Notulenboek, aantekening van 5/6-2-1874.
- 36 *met beschaamde*: Volksalmanak Nut 1881, 119; *onderlinge controle*: Vragen des Tijds 1877, I, 283; *te goeden dunk*: Leeuwarder Crt. 3-9-1876.
- 37 *Wij zouden wel*: Hoornsche Crt. 10-9-1879; *een commissie*: 27-8-1907; *minder aangename*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Vijfde verslag (1878/79) 4; *zoo nu en dan*: GA Middelburg, arch. Uit het volk – voor het volk, inv.nr. 2, 23e Verslag (1888) 2; *dat berekenende*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Verslag over 1874/75, 16; *zodoende*: Provinciale Drentsche en Asser Crt. 29-8-1882.
- 38 *misschien wel*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 1, verg. van 22-10-1875; *oude klantjes*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Vijfde verslag (1878/79) 3, Verslag over 1888/89, 3, Verslag over 1896/97, 5.
- 39 *moeders*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Vijftiende Jaarverslag (1887/88) 10; *Voor zover*: GA Groningen, arch. Floralia, inv.nr. 5, Verslag over 1877, 1; *dat de planten*: Het Vaderland 18-8-1893; *recht jammer*: Sempervirens 7 (1878) 350; *zeer onaangenaam*: GA Leeuwarden, Jaarverslag Vereniging voor volksbijeenkomsten 1894/95, 12; *voorzeker*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Verslag over 1877/78, 5-6.
- 40 *stellig zonder*: Sempervirens 12 (1883) 300; *de lauwheid*: Provinciale Groninger Crt. 14-9-1880; *een bewijs*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Verslag over 1877/78, 4; *Zoo echter*: GA Groningen, arch. Floralia, inv.nr. 5, Verslag over 1880, 4; *dat de meerderen*: Vragen des Tijds 1877, I, 284.
- 41 *een beleediging*: GA Sneek, NA nr. 2292, verg. van 14-12-1892; *om de eenvoudige*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 6, Jaarverslag over 1891/92, 7; *de beste*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Vijfde verslag (1878/79) 5; *Och Mijnheer*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Verslag over 1896/97, 3; *dat hunne planten*: Enschedesche Crt. 14-9-1882; *Het moet*: Sempervirens 7 (1878) 350; *voor in huis*: Vragen des Tijds 1877, I, 285.
- 43 *eene andere meening*: Zierikzeesche Nieuwsbode 18-8-1894; *dames en heeren*: Het Vaderland 17-8-1889; *een feest voor*: Sieboldia 2 (1876) 285.
- 44 *Die een expositie*: Sieboldia 1 (1875) 317 n. 1; *omdat deze meestal*: GA Leiden, arch. Nut, inv.nr. 60, programma tentoonstelling 1875; *terecht fier*: Sieboldia 1 (1875) 276; *meer van een bloemenmarkt*: Sieboldia 2 (1876) 291.
- 45 *eigenaars van buitenplaatsen*: Arnheemsche Crt. 15-9-1877; *een bewijs*: Sieboldia 6 (1880) 100; *Hulde aan het Bestuur*: Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Crt. 24-9-1885; *kleine*; *zeer eenvoudige*: Hoornsche Crt. 22-8-1877, 18-9-1878; *Die tentoonstelling*: Volksalmanak Nut 1881, 109; *de vruchten*: RA Drenthe, arch. Floralia Assen, inv.nr. 9, circulaire 6-8-1894.
- 46 *velen met jalourschen*: Sieboldia 2 (1876) 287; *met de plaatselijke*: Sieboldia 2 (1876) 282; *netheid*: Provinciale Groninger Crt. 3-9-1889; *gezonde, krachtige*: GA Middelburg, arch. Uit het volk – voor het volk, inv.nr. 2, Veertiende verslag (1879), 3; *breed en vol*: Meierijsche Crt. 20-9-1904; *wild en onbeschaafd*: GA Dordrecht, Verslag Dept. Dordrecht Nut (1889/90) 16; *aan het adres*: Het Vaderland 18-9-1877.
- 47 *berispen*: Sieboldia 2 (1876) 285; *de toon*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 6, Tweede Jaarverslag (1877), 7; *Zie moeder!*: Leeuwarder Crt. 3-9-1876; *menigen smalenden*: Volksalmanak Nut 1881, 121; *door de bloemen*: Het Vaderland 31-8-1880; *voor de niet-bekroonden*: Provinciale Groninger Crt. 14-9-1880; *niet zoo heel*: Provinciale Drentsche en Asser Crt. 7-9-1886; *Die belooning*: Provinciale Groninger Crt. 14-9-1880, vgl. Algemeen Handelsblad 12-8-1874.
- 49 *met welke*: Sempervirens 3 (1874) 284; *persoonlijk*: Middelburgsche Crt. 13-9-1879; *gulle vrolijkheid*: Algemeen Handelsblad 12-8-1874; *een recht*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Vijftiende Jaarverslag (1887/88) 12; *nuttig vermaak*: Het Vaderland 18-9-1877; *luid gejuich*: ibid., Elfde Jaarverslag (1883/84) 7; *terwijl het geld*: Vragen des Tijds 1877, I, 288.
- 51 *menige vrolijkje*: Middelburgsche Crt. 13-9-1879; *nevenbedoelingen*: Ierseksche en Thoolsche Crt. 24-8-1895.
- 53 *En dat laat zich*: Vragen des Tijds 1877, I, 293; *de belangstelling*: GA Middelburg, arch. Uit het volk – voor het volk, inv.nr. 2, 26e Verslag (1891) 4; *veel bezoekers*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Vijftiende Jaarverslag (1887/88) 12; *de bloemententoonstelling*: Winterswijkse Crt. 28-8-1888; *Jammer voorwaar*: Twentsche Crt. 1-9-1897.
- 54 *het getal*: Meierijsche Crt. 3-10-1894; *de leden*: Winterswijkse Crt. 17-9-1889; *de weinige*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Verslag over 1888/89, 10; *den eigenlijken*: Vra-

- gen des Tijds, 1877, I, 287; *het netter publiek*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 1, verg. van 17-9-1890; *slechts een zeer*: *ibid.*, inv.nr. 6, Vijftiende Jaarlijksch Verslag (1890) 8; *liefde voor*: Het Vaderland 28-8-1876; *Het eigenaardig*: Sieboldia 2 (1876) 291.
- 56 *harmonie van klanken*: Meierijsche Crt. 15-9-1888; *degelijke stukken*: Leeuwarder Crt. 9-9-1884; *vrolijke stukken*: Nieuwe Rotterdamsche Crt. 11-9-1883; *goed-, rond-Hollandsche*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Verslag over 1888/89, 4; *de optische voorstelling*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 6, Derde Jaarverslag (1875) 5; *agioscopische*: Hoornsche Crt. 21-9-1884; *of ook hij*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Vijftiende jaarverslag (1887/88) 8; *In de meeste*: GA Leeuwarden, Verslag Vereeniging voor volksbijeenkomsten (1878/79) 22; *een volksfeest*: Leeuwarder Crt. 16-9-1890.
- 58 *Ja mijnheer*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Vijftiende jaarverslag (1887/88) 10; *de verschillende standen*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 6, Eerste Jaarverslag (1876) 11; *het denkbeeld*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Verslag over 1874/75, 5; *het brandpunt*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 6, Jaarverslag 1894/95, 4; *herhaaldelijk lucht*: *ibid.*, Zesde Jaarverslag (1881), 7; *onder een oorverdovend*: Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Crt. 10-9-1902; *hulpmiddelen*: Sieboldia 1 (1875) 208.
- 59 *eigentlich*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 1, verg. van 11-3-1887; *Ik geloof*: Provinciale Drentsche en Asser Crt. 23-8-1881; *thans treden*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Tiende Jaarverslag (1882/83) 5; *zuiveringsproces*: Algemeen Handelsblad 2-9-1878; *levenskracht*: Hoornsche Crt. 13-9-1882; *oud vaderlandsche*: GA Amsterdam, L 2.07.04, Elfde Jaarverslag (1883/84) 5; *de Floralia*: Goesche Crt. 13-9-1877; *de Bloem*: Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Crt. 5-9-1893; *Elke deugd*: Volksblad (Goes) 7-9-1895.
- 60 *Zou de vereniging*: Leeuwarder Crt. 17-9-1895.
- 61 *Om verschillende*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 1, verg. van 23-3-1882; *Juist omdat*: Enschedesche Crt. 14-9-1882.
- 62 *Zij weten*: Algemeen Handelsblad 2-9-1878.
- 64 *de dagen*: Sempervirens 2 (1873) 116; *Nijmegen*: Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Crt. 27-9-1882; *voortgang*: Arnhemsche Crt. 6-9-1880.
- 65 *huismiddeltjes*: Goesche Crt. 20-4-1889; *De fraaiste*: Algemeen Handelsblad 23-8-1888;
- 66 *Wacht u voor*: Goesche Crt. 24-11-1883; *door het praktische Engeland*: P. Hofstede de Groot in De Tijdspiegel 1878, II, 65.
- 67 *Societies*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv. nr. 1, verg. van 14-3-1879; *in een tijd*: GA Amsterdam, L 2.07.03, los vel uit De Volksvlijt; *het verspreiden*: GA Amsterdam L 2.07.04, ongedateerde circulaire Ned. Maatschappij Tuinbouw en Plantkunde afd. Amsterdam.
- 68 *Kweekt Floralia*: *ibid.*; *niet in de minste*: *ibid.*; *dat er zoo veele*: GA Sneek, NA nr. 2292, verg. van 26-1-1899; *misschien*: *ibid.* verg. van 19-1-1898; *de goede smaak*: A. Pierson, De Beteekenis der kunst voor het zedelijk leven. (Haarlem 1862) 25.
- 69 *plant*: A. Pierson, Schoonheidszin, levenswijsheid en kunstgeschiedenis. Drie voorlezingen. Derde vermeerderde druk. (Arnhem z.j.) 21-22; *schoonheids- en godsienstig gevoel*: *ibid.*: 8; *dat zucht*: Sempervirens 9 (1880) 293.
- 70 *Velen zullen*: Hoornsche Crt. 14-9-1884; *het kweeken*: GA Rotterdam, arch. Floralia, inv.nr. 1, verg. van 20-9-1888; *de liefde tot*: GA Sneek, NA nr. 2292, verg. van 26-1-1899; *Dat dit streven*: Enkhuizer Crt. 10-9-1897.

Herkomst illustraties op bladzijde:

- 6 Eigen Haard 1895, 805.
- 14 Vervaardigd door H. Hogerheijde
- 33 Gemeentearchief Leiden, archief Departement Leiden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv. nr. 60
- 35 Enschedesche Crt. 2-4-1882
- 42 Delftsche Crt. 7-9-1879
- 48 Gemeentearchief Leiden, archief Departement Leiden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv. nr. 60
- 50 Gemeentearchief Rotterdam, Cat. nr. R I 1702-2
- 52 Meierijsche Crt. 6-9-1890
- 53 Zierikzeesche Nieuwsbode 2-9-1897
- 55 Arnhemsche Crt. 13-9-1882
- 57 Winterswijksche Crt. 26-8-1887

In de reeks Publikaties van het P.J.Meertens-Instituut zijn verschenen:

1. JOZIEN JOBSE-VAN PUTTEN, "*n Brood is ginnen stoeten*"; *Taalgeografisch onderzoek naar broodnamen in Nederland*. Amsterdam 1980. Uitverkocht
2. S.J. SPOELSTRA, *Enkhuizer Woordenboek; met een inleiding door Dr. Jo Daan*. 2e dr. Amsterdam 1983. xxxviii + 130 blz. f 19.- ISBN 90 70389 03 7
3. J.M. VERHOEFF, *De oude Nederlandse maten en gewichten*. 2e dr. Amsterdam 1983. xvi + 132 blz. f 18,50 ISBN 90 70389 07 x
4. A.C.M. GOEMAN, *Klank- en vormverschijnselen van het dialect van Zoetermeer*. Amsterdam 1984. 181 blz., 4 krt. 3 append. f 25.- ISBN 90 70389 08 8
5. ROBERT RENTENAAR, *Vernoemingsnamen. Een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de nederlandse toponymie*. 2e dr. Amsterdam 1985. xx + 454 blz. f 49.-, 11 krt. ISBN 90 70389 10 x
6. H.F. SCHATZ, *Plat Amsterdams in its social context: A sociolinguistic study of the dialect of Amsterdam*. Amsterdam 1986, 126 blz. f 18,75 ISBN 90 70389 12 6
7. J. DE ROOIJ (red.), *Variatie en Norm in de Standaardtaal*. Amsterdam 1987. 184 blz., 6 krt. f 24,50 ISBN 90 70389 13 4
8. R.E. KÜNZEL, D.P. BLOK en J.M. VERHOEFF, *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200*. 2e gew.dr. Amsterdam 1989. 495 blz., gebonden f 49.- ISBN 90 70389 14 2
9. J. DE ROOIJ, *Van hebben naar zijn. Het gebruik van hebben en zijn in de voltooide tijden van zijn, gaan, vergeten en verliezen in standaardtaal, ouder Nederlands en dialect*. Amsterdam 1988. 184 blz., 56 tab., 17 fig., 20 krt. f 24,50 ISBN 90 70389 15 0
10. JOZIEN JOBSE-VAN PUTTEN, *Van Pekelvat tot diepvrieskist. Interviews en beschouwingen over de huishoudelijke conservering op het Nederlandse platteland in de eerste helft van de twintigste eeuw*. Amsterdam 1989. VIII + 251 blz., 42 foto's, 10 tekn., 4 krtn. f 27.- ISBN 90 70389 18 5
11. HERMAN GIESBERS, *Code-switching tussen dialect en standaardtaal*. Amsterdam, 1989. X + 356 blz., 66 tab., 2 fig. f 37,50 ISBN 90 70389 20 7
12. *De volkskundevragenlijsten 1-58 (1934-1988) van het P.J. Meertens-Instituut*. Ingeleid door A.J. Dekker, voorzien van een register door J.J. Schell. In voorbereiding.
13. JAN NIJEN TWILHAAR, *Generatieve fonologie en de studie van Oostnederlandse dialecten*. XII + 240 blz. f 30.- ISBN 90 70389 22 3

In de reeks Cahiers van het P.J.Meertens-Instituut is verschenen:

1. ROB RENTENAAR en ELLEN PALMBOOM (red.), *De naamkunde tussen taal en cultuur*. Lezingen gehouden ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Afdeling Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis van het P.J.Meertens-Instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Amsterdam 1988. VIII + 77 blz. 26 diagr. f 14,50 ISBN 90 70389 17 7

(alle prijzen zijn exclusief verzendkosten)